

Judicial Revocation

Kata Zsuzsanna Horváth¹

I. Introduction

The legal problem I would like to review is the question of judicial revocation. In this essay my goal is to look at the regulation concerning judicial revocation in two countries, in the United States and in Hungary.

My sources were the Restatement of Law which is a secondary source of law written and published by the American Law Institute to clarify the law, the Uniform Commercial Code which is a model statute covering for example sales of goods, credit and bank transactions which has been adopted by most of the states, as well as the Hungarian Civil Code.

Naturally, the comparison cannot be perfect as the United States does not have a Civil Code itself. In the United States system there is case-law thinking. This is the reason why I tried to look at cases concerning judicial revocation.

This paper consists of eight parts including the introduction part. After trying to give a definition of judicial revocation, I concentrate on revocation in the context of contracts. Then, I summarise the United States rules governing revocation. In another part I write about the Hungarian regulations regarding this topic. Next, I analyse American and Hungarian cases, where I highlight the differences and similarities. Finally, there is a conclusion part.

II. Definition

First of all, let us see the meaning of the expression “judicial revocation”. In the common law system judicial revocation can refer to different things, but the basic definition of it can be given like this: an annulment or cancellation of a statement or agreement.

This term is used in different fields of law². In the context of contracts, revocation can refer to the offeror cancelling an offer. Restatement of Law contains it this way: “[a]n offeree’s power of acceptance is terminated when the offeree receives from the offeror a manifestation of an intention not to enter into the proposed contract”.³ In this case it means that an offer can be withdrawn by the offeror.

In the context of contracts, revocation can also refer to the buyer’s right to revoke acceptance. The buyer is entitled to do that if the goods do not conform to the contract specifications. Special conditions need to occur which can authorise the buyer to revoke the acceptance.⁴ According to the Uniform Commercial Code “[t]he buyer may revoke his acceptance of a lot or commercial unit whose non-conformity substantially impairs its value to him”.⁵

In the context of wills, revocation can refer to the invalidation of a will by the testator. It is a voluntary act by the testator which is done with a definite intention to revoke the will. Without this intention even physical destruction will not revoke the will.⁶ Revocation of a will

¹ University of Szeged Faculty of Law.

² <https://www.law.cornell.edu/wex/revocation>

³ Restatement of Law § 42

⁴ UCC § 2-608 (1)

⁵ UCC § 2-608 (1)

⁶ <https://disinherited.com/wills-variation/revocation-wills/>

sometimes occurs by operation of law in circumstances involving a change in the marital status of the testator (e.g. marriage, divorce).⁷

In the context of trusts, revocation can refer to the termination of a revocable trust or revocable living trust by the settlor.⁸

III. Judicial Revocation in the Context of Contracts in the USA and in Hungary

After having familiarised ourselves with the definitions, let us narrow down the scope of the investigation. I would like to concentrate on the first definition. My aim is to focus on judicial revocation in the context of contracts.

In this paper, I will compare a few American cases to Hungarian cases, concerning the regulation of judicial revocation in contracts. In the Hungarian legal system judicial revocation is also a known and used concept. In Hungary it refers to the offeror's right to withdraw the offer. However, this right can only be exercised till the offeree accepts the original offer.

Before going on to analyse the cases I would like to give some information, in the following two chapters, about the regulation of judicial revocation in the context of contracts mainly in the United States but also in Hungary.

IV. Revocation of an Offer by the Offeror in the USA

In the American legal system most offers are revocable. A simple offer may be withdrawn even if the offer expressly excludes it, because the relevant legal principle is that an informal agreement becomes a binding transaction only if consideration is given.⁹ In the case of option contracts different rules apply but I will not include these special rules in this essay.

According to the Restatement of Law an offeree cannot exercise his or her right of acceptance anymore if the offeror gives to the offeree a manifestation of an intention not to enter into the proposed contract.¹⁰ The question arises: what manifestation of intention means. It basically refers to the fact that communication is usually needed when revoking an offer. The communication does not necessarily include the word "revoke" but it needs to be straightforward. It needs to be clear from it that the offeror is not willing to enter into the proposed contract. It is also important that the communication cannot be equivocal because this way the communication does not revoke the offer.¹¹

Indirect communication can also be sufficient when revoking an offer. Restatement of Law states that "[a]n offeror's power of acceptance is terminated when the offeror takes definite action inconsistent with an intention to enter into the proposed contract and the offeree acquires reliable information to that effect".¹² Naturally, some kind of communication is required and the indirect communication also has to be non-equivocal. It can happen, for example, through a third person, or by a definitive offer to a second offeree. Sometimes we cannot decide what are the intentions of the offeror if acting this way so there has to be a basic standard, which is a reasonable person acting in good faith meaning that the standard to which the offeree is held is that of a reasonable person acting in good faith.¹³

⁷ <https://disinherited.com/wills-variation/revocation-wills/>

⁸ <https://www.law.cornell.edu/wex/revocation>

⁹ GRAZIANO – BÓKA 2010: 232.

¹⁰ Restatement of Law § 42

¹¹ Restatement of Law § 42

¹² Restatement of Law § 43

¹³ Restatement of Law § 43

It is important to note that in case of both direct or indirect communication the revocation is ineffective if the offer is itself a contract or after the power of acceptance has been duly exercised.¹⁴

We should also have a look at the time when the revocation is considered received by the offeree. According to § 68 of Restatement of Law “a written revocation is received when the writing comes into the possession of the person addressed, or of some person authorised by him to receive it for him, or when it is deposited in some place which he has authorised as the place for this or similar communications to be deposited for him”.¹⁵ This date is relevant because the revocation, in order to be effective, has to arrive earlier than the offeree accepting the offer.

Regarding this question we should also look at the regulation concerning the time when acceptance takes effect. Section 63 of Restatement of Law informs us that “[u]nless the offer provides otherwise, an acceptance made in a manner and by a medium invited by an offer is operative and completes the manifestation of mutual assent as soon as put out of the offeree’s possession, without regard to whether it ever reaches the offeror”.¹⁶ The acceptance is effective when having been put out of the offeree’s possession, e.g. sent by post. This way it can happen that an acceptance is already given by the offeree but the offeror not knowing about it revokes its offer. This way, theoretically, the revocation is ineffective because the acceptance has already occurred. However, a new regulation has been developed. Now, the consignor’s right to dispose of the consignment does not cease when the consignment is dispatched but may be exercised until delivery.¹⁷

Let us have a quick look at the buyer’s right to revoke the acceptance. The main difference between this and the offeror’s right to withdraw the offer is that the buyer’s revocation always occurs after acceptance. While the revocation of an offer is only effective if an acceptance has not occurred yet.

V. Revocation of an Offer by the Offeror in Hungary

The Hungarian legal system uses the notion of revocation to refer to the offeror’s right to cancel his or her proposed offer. According to Section 6:65 (2) of the Civil Code “[t]he offer shall cease to be binding if the offeror withdraws its offer by a declaration of acceptance addressed to the other party before the other party’s acceptance is sent”.¹⁸

It is important to highlight that this right can only be exercised till the offeree’s acceptance is sent. So, basically, the American and Hungarian solutions are really similar concerning this question. However, in Hungary the consignor does not have the right to dispose of the consignment after it has been sent. This can lead to significantly different decisions.

We need to also mention that in Hungary a written offer can only be withdrawn in writing.¹⁹ Also, an offer that has become effective may not be withdrawn if it states that it is irrevocable or if a time limit is set for its acceptance.²⁰ It is different from the American version where a contract can be revoked even if it states the contrary.²¹

¹⁴ Restatement of Law § 43

¹⁵ Restatement of Law § 68

¹⁶ Restatement of Law § 63

¹⁷ GRAZIANO – BÓKA 2010: 235.

¹⁸ Civil Code § 6:65 (2)

¹⁹ Civil Code § 6:65 (3)

²⁰ Civil Code § 6:65 (4)

²¹ Restatement of Law § 42

VI. American Cases

I would like to present two American cases concerning judicial revocation. The main case I will analyse is about the seller's right to revoke the offer. The second case is a very intriguing one where we will concentrate on the time of the acceptance.

Firstly, I will analyse the case of *Rhode Island Tool Company v. United States*.²² The factual background of this case is the following: on 10 September 1948, in response to an invitation to bid, the plaintiff submitted a bid on a number of items contained in the invitation. However, the sales manager of the plaintiff who prepared its bid failed to notice the change of the bolts in the invitation to bid. The change of the bolts from stud to machine was a substantial change as the machine bolts cost more. Notice of award was mailed to the Company on 4 October 1948. The plaintiff discovered its error late on 1 October 1948, and on the first working day thereafter, 4 October 1948, the sales manager of the plaintiff notified the defendant by telephone that they made an error and that they desire to withdraw the bid. We do not know whether the notice of award was mailed before or after the telephone conversation. The notice of award was received by the plaintiff after the telegram of withdrawal had been sent.

The question is whether the plaintiff could have revoked its bid this way or a binding contract was constituted. The Court stated that under the old post office regulations when a letter was deposited in the mail the sender lost all control of it. It was irrevocably on its way. However, the new regulation changed the entire picture. In 1948 the regulation read as follows:

“Withdrawal by sender before dispatch. (a) After mail matter has been deposited in a post office it shall not be withdrawn except by the sender...

Recall of matter after dispatch. (a) When the sender of any article of unregistered mail matter desires its return after it has been dispatched from the mailing office application shall be made to the postmaster at the office of mailing...

(b) When application has been made in due form for the recall of an article of mail matter the postmaster shall telegraph a request to the postmaster at the office of address, or to a railway postal clerk in whose custody the matter is known at the time to be, for the return of such matter to his office, carefully describing the same, so as to identify it and prevent the return of any other matter...

(c) On receipt of a request for the return of any article of mail matter the postmaster or railway postal clerk to whom such request is addressed shall return such matter in a penalty envelope, to the mailing postmaster, who shall deliver it to the sender upon payment of all expenses and the regular rate of postage on the matter returned...²³

The Court held that the sender now does not lose control of the letter the moment it is deposited in the post office, quite the contrary, the sender retains the right of control up to the time of delivery. Therefore, the acceptance is not final until the letter reaches its destination, because the sender has the absolute right of withdrawal from the post office. The sender even has the right to have the postmaster at the delivery point return the letter at any time before actual delivery.

So, in this case the Court stated that the new post office regulations indicate that the bid could be withdrawn before the letter containing the bid reaches its destination. In this case the letter did not reach its final destination before withdrawing the bid, so the Court held that there was no binding contract, since plaintiff withdrew its bid before the acceptance became effective.

²² *Rhode Island Tool Company v. United States*, 130 Court of Claims Reports 698, 128 F. Supp. 417 (1955)

²³ 39 CFR 10.09, 10.10 (1939 Ed.)

However, I would like to mention another case where the question of acceptance taking or not taking effect on dispatch was decided the other way around. This case is the *Soldau v Organon Inc.* case.²⁴

This case is about an employee, John Soldau, who was discharged by Organon. He received a letter from Organon offering to pay him double the normal severance pay in consideration of a release by Soldau of all claims against Organon. The letter incorporated the proposed release. Soldau signed and dated the release and deposited it in a mailbox. When he returned home he found out that he had received a check from Organon in the amount of the increased severance pay. He returned to the post office, where he deposited the letter in the mailbox, persuaded a postal employee to open the mailbox, and got back his letter. He cashed Organon's check. After that he filed suit against Organon, alleging violation of state law and of the Age Discrimination in Employment Act.

The question was whether a binding contract was formed with the acceptance sent, or him getting the letter back prevented the acceptance to take place. Soldau rested his case on cases, like the *Rhode Island Tool Company v. United States* case, where it was stated that as the letter can be retrieved by the sender after it has been deposited into the mailbox, the acceptance does not take effect on dispatch.

However, the Court stated in this case that the release was deemed fully communicated to Organon, and a binding contract was formed, at the time the plaintiff deposited the executed release in the mailbox. The fact that the plaintiff retrieved the release from the mailbox is of no consequence under California statutory and decisional law.

The Court stated that the “effective when mailed” principle has a long history of, and it is really important in creating certainty for contracting parties. The Court added that Commentators unanimously agree with that rule and highlighted the principle’s essential soundness, on balance, as a means of allocating the risk during the time between the making of the offer and the communication of the acceptance or rejection to the offeror. Therefore, the Court held that acceptance takes effect on dispatch.

Regarding this question, I would also like to Restatement of Law and look at the regulations stated there. According to § 63 of Restatement of Law states that “[u]nless the offer provides otherwise, an acceptance made in a manner and by a medium invited by an offer is operative and completes the manifestation of mutual assent as soon as put out of the offeree’s possession, without regard to whether it ever reaches the offeror”.²⁵

In § 63 Restatement of Law explains that it is often said that an offeror who makes an offer by mail makes the post office his agent to receive the acceptance, or that the mailing of a letter of acceptance puts it irrevocably out of the offeree’s control.²⁶ However, in the United States new post office regulations were introduced.

Under United States new postal regulations the sender of a letter has the right to stop delivery and reclaim the letter. Basically, the sender has the right to retrieve his or her letter. But it is important to emphasise that this right of the sender does not prevent the acceptance from taking effect on dispatch. In § 63 Restatement of Law states that the acceptance takes effect on dispatch because the offeree needs a dependable basis for his decision whether to accept.²⁷ The common law provides such a basis through the rule that a revocation of an offer is ineffective if received after an acceptance has been properly dispatched.

²⁴ *John Soldau, Plaintiff-appellant, v. Organon Inc., a Delaware Corp., Defendant-appellee*, 860 F.2d 355 (9th Cir. 1988)

²⁵ Restatement of Law § 63

²⁶ Restatement of Law § 63

²⁷ Restatement of Law § 63

Therefore, we can say that the opinion formed in Restatement of Law is similar not to the first, but to the second case I analysed. It is in line with the decision made in *Soldau v. Organon Inc.*

VII. Hungarian Cases

In order to find a proper case for this distinction I tried to look for cases in the Collection of Court Decisions. It is an online database where the important judicial cases are collected.

My research led to 12 results: 2 cases from 2018, 2 cases from 2019, 6 cases from 2020, 1 case from 2021 and 1 case from 2022. The 12 cases involved economic law cases, employment law cases, administrative law cases, as well as civil law cases.

The first case from 2018 is an economic law case where special consumer rights were reviewed.²⁸ The problem was the terms and conditions of consumer contracts. Therefore, the main question was not the question of revocation but it appeared in the decision. The Court said that a contract is concluded by the making of the offer and its acceptance, in accordance with § 6:65 (2) of the Civil Code, the obligation to make an offer shall cease if the offeror withdraws its offer by a legal declaration addressed to the other party before the other party's acceptance is sent. The Court stated, an offer may therefore be withdrawn in such a way as to terminate the obligation to submit an offer only before the other party has sent its acceptance. Finally, the Court added, that once the offer has been accepted, the contract is concluded and the offer can no longer be withdrawn.

The second case from 2018 is, in my opinion, the most relevant one among these, so I will analyse it later in this chapter.²⁹

The first case from 2019 is a civil law case.³⁰ I believe that it contains an incorrect reference to the above mentioned regulation. The second case from 2019 is also a civil law case, but the substance of the case is not the judicial revocation.³¹ There is only a reference to the legislation concerning revocation.

The first case from 2020 only involves a reference to revocation, the case deals with other kinds of problems.³² The second case from 2020 is an employment law case, which is similar to the one I will analyse later, so I will also mention this case there.³³ The third one from 2020 is the appeal of the previous one.³⁴ The fourth case is the review on the first 2019 case.³⁵ The fifth one from 2020 is an economic law case.³⁶ The reference to revocation appears only in the plaintiff's application. The sixth case is about an employment law problem.³⁷ The substance of it is not the question of revocation, it only appears in the defendant's counterclaim.

The case from 2021 deals with an administrative law problem.³⁸ The facts are quite complex but the important part for us is the following: "neither ... nor § 6:65 (2) of Civil Code contains a provision that a government official may not withdraw his or her declaration of termination of government service by mutual agreement until it has been accepted by the

²⁸ Gf.III.30.163/2018/5.

²⁹ Mfv.II.10.698/2017/4.

³⁰ Pf.20056/2019/5.

³¹ P.XI.20.632/2019/17.

³² P.20.123/2020/62.

³³ M.9/2019/26.

³⁴ Mf.31.142/2020/9.

³⁵ Pfv.VI.21.428/2019/5.

³⁶ Gfv.VII.30.042/2020/5.

³⁷ Mf.V.30.003/2020/6.

³⁸ Kf.III.40.460/2020/5.

employer concerned and that acceptance has been communicated to the government official". The case from 2022 is a civil law appeal, but, in my opinion, the reference to revocation is incorrect.³⁹

The case I would like to analyse further is the second one from 2018. It is an employment law case and deals with the problem of consequences of unlawful termination of employment. The facts are the following: the plaintiff was employed as a nurse by the defendant. On 8 September 2016, the defendant informed the plaintiff that it had detected shortcomings in his or her work, and the possibility of terminating his or her employment as a civil servant by mutual agreement was raised. The employer gave a document dated as of 8 September 2016 to the plaintiff, which contained a request from the plaintiff to the Director General of the defendant Clinical Centre to terminate his or her employment by mutual agreement as of 30 September 2016. The plaintiff signed the document and handed it over to the defendant. On 20 September 2016, the defendant's deputy director of nursing sent an email to the plaintiff asking him or her to come in the following day to sign another paper. Next day, in an email reply, the plaintiff indicated that he or she was not in Pécs, but that he or she would be in touch later. Subsequently, in a letter dated as of 21 September 2016 and delivered to the defendant on 22 September 2016, the plaintiff informed the defendant that he or she withdrew his or her request for termination of the employment by mutual agreement of 8 September 2016. By letter of 30 September 2016, delivered on 18 October 2016 to the plaintiff's legal representative, the defendant informed the plaintiff that it considered his or her declaration of termination of his or her employment by mutual agreement to be valid and in force. On 11 October 2016, the defendant sent to the plaintiff by post the employer's certificates relating to the termination of his or her employment, indicating the termination of employment by mutual agreement as the method of termination and 30 September 2016 as the date of termination.

The question was whether this termination of employment was lawful or not. But first we must declare that § 6:65 (2) of the Civil Code concerning revocation is applicable even to the civil servant status.

In order to decide the question we have to look at the timeline. The main issue is the following: can the offer of the plaintiff on 22 September 2016 be revoked. An offer can only be revoked until the acceptance has been sent. In this case, the acceptance has not been sent yet on 22 September 2016. The paper, which the plaintiff should have signed on 20 September 2016 cannot be considered an acceptance by the defendant. The Court held that the plaintiff could withdraw his or her offer of termination by mutual agreement until the employer sent his own acceptance to the plaintiff. The Court found that the email sent by the defendant on 20 September 2016 stated that the plaintiff should sign a 'piece of paper', which could not be considered as a legal declaration of acceptance of the plaintiff's offer. As a result of all this, the termination of employment as a civil servant was considered to be unlawful.

For us, the important part of this decision is that an offer can be revoked before its acceptance is sent. The question arises in this case: what action, communication can be considered as acceptance. The Court held, that the above mentioned email did not contain that the employer has signed the instrument of termination of employment by mutual consent, i.e. the offer has been accepted. Therefore, it cannot be considered an acceptance, and the plaintiff still has the right to revoke his or her offer.

In the second case from 2020 the relevant facts were the following: the plaintiff applied to the defendant for the position of Head of Finance in November 2018. At the end of the multi-round interview process, at a meeting held on 26 November 2018, the defendant and the plaintiff agreed on the details of the employment. The plaintiff and the defendant said goodbye with the agreement that the plaintiff would be employed on the agreed terms, but the plaintiff

³⁹ Pf.V.20.037/2022/5.

requested that the agreed terms be sent in writing. Accordingly, in an email dated as of 28 November 2018 addressed to the plaintiff the HR Officer, on behalf of the defendant, recorded the details of the agreement. However, between the agreement and the start of work the defendant informed the plaintiff by telephone that the company management intended to fill the position with an internal employee. Later, the defendant modified its statement in an email sent to the plaintiff. The defendant wrote that “as I indicated there, there has been a change in the way the position is filled. Unfortunately, the ownership has not approved the filling of the Head of Finance position, so unfortunately your employment with the defendant is not possible”.

The main problem was that the defendant wanted to revoke the offer, but the plaintiff believed that it was not possible because they had already agreed. The question was whether the offer had been accepted by the plaintiff or not, i.e. whether the contract had been made before the defendant’s phone call and email on 11 December 2018.

The Court held that the offer had already been accepted by the plaintiff at the meeting of 26 November 2018. That day the defendant made an offer which was accepted by the plaintiff. This way the revocation was not effective, the contract was in force, as after the offer is accepted by the offeree the contract cannot cease by revocation of the offeror.

VIII. Conclusion

In this paper we had a look at judicial revocation in the context of contracts. I tried to make a comparison between the American and the Hungarian regulation and practises regarding judicial revocation. However, it was not an easy task as I found it challenging to find similar cases to make a more appropriate comparison. Naturally, the comparison could not have been perfect nevertheless, in my opinion, some interesting facts were found.

After having familiarised ourselves with the concept and the definition of judicial revocation we looked at the American and the Hungarian regulation regarding revocation. Even at this point we could detect similarities and differences.

Subsequently, I analysed cases from the USA and Hungarian legal system. The American cases showed that there is some contradiction regarding the question of effectiveness on dispatch. However, after reading the relevant parts in Restatement of Law we can say that according to the majority opinion the acceptance is effective when mailed. On the other hand, in Hungary such a contradiction cannot arise while there is no rule regarding the sender’s right to retrieve the letter. In the Hungarian jurisdiction it is clear that the acceptance is final on dispatch.

Similarities were also detected in the American and Hungarian cases. The courts of both countries examined whether the acceptance had already happened, and a binding contract formed because withdrawal was only effective if it took place before acceptance. Therefore, the basic rule is the same in these two countries.

As a conclusion we can say that similarities and differences were also found between the American and Hungarian regulation regarding judicial regulation. Naturally, partly as a result of the difference between common law and continental law countries, the detailed rules often do not match, notwithstanding, the basic principle is the same in both countries.

Bibliography

- GRAZIANO – BÓKA 2010= THOMAS KADNER GRAZIANO – JÁNOS BÓKA: *Összehasonlító szerződési jog*. CompLex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft. Budapest, 2010.
- Restatement of Law= JAMES E. BYRNE (ed.): *Restatement 2nd of the Law: Contracts & U.S. Uniform Commercial Code Article 2: Sales*. Institute of International Banking Law & Practice, Inc. 2005.
- UCC= JAMES J. WHITE – ROBERT S. SUMMERS (ed.): *Uniform Commercial Code*. West Group. St. Paul, Minn, 2000.
- Civil Code= Act V of 2013 on Hungarian Civil Code
- Rhode Island Tool Company v. United States, 130 Court of Claims Reports 698, 128 F. Supp. 417 (1955)
- John Soldau v. Organon Inc., 860 F. 2d 355 (9th Cir. 1988)
- CFR= Code of Federal Regulations (1939 Ed.)
- Gf.III.30.163/2018/5.
- Mfv.II.10.698/2017/4.
- Pf.20056/2019/5.
- P.XI.20.632/2019/17.
- P.20.123/2020/62.
- M.9/2019/26.
- Mf.31.142/2020/9.
- Pfv.VI.21.428/2019/5.
- Gfv.VII.30.042/2020/5.
- Mf.V.30.003/2020/6.
- Kf.III.40.460/2020/5.
- Pf.V.20.037/2022/5.
- <https://www.law.cornell.edu/wex/revocation>
- <https://disinherited.com/wills-variation/revocation-wills/>

Gábor Kókai¹

Legal Transplants: the example of trust and fiduciary asset management contracts

1. Introduction

Ever since society's need for regulations first arose, legislators constantly had to analyse and further develop their current legal system to introduce new solutions, ready to tackle the obstacles of a rapidly changing society and economy. When faced with such a challenge, lawyers often take inspiration from the example of other states, where there is already a legal institution in place that could satisfy their own needs as well. This phenomenon of legal transplants has been a popular research topic of comparative law scholarship for a very long time. The goal of this essay is to take one of the newest and most debated institutions of Hungarian private law, fiduciary asset management contracts, and analyse it together with its „origins”, in order to show an example of modern legal transplanting in practice. The paper will first, following a summary of the relevant scholarship, introduce the common law predecessor and source of inspiration for many forms of asset management across Europe, trusts, its far-reaching history, and how it developed into its modern state. From that point on, the reader will have a better understanding of what this institution can provide. Then will come the situation of Hungary: what made the legislator come to the decision to introduce an English, and thus, common-law concept to its otherwise civil-law-based system? We will take a look at what questions fiduciary asset management contracts gave answers to, and how the legislator tried to shape trusts into an acceptable form for our civil-law-based minds.

2. What are legal transplants and why are they useful

Even though this paper would like to be that of a more practical approach, it would be improper to just delve into the topic of trusts and fiduciary asset management without first giving a short explanation of the theoretical background of legal transplants.

Comparative law scholarship attributes the term “legal transplant” to Alan Watson², who described his theories in his landmark book, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*³, published in 1974. Watson believed that borrowing from a foreign source was easy, and as such, it was frequently used throughout history. For its success, no expert understanding of the original legal system, or its social or economic background was necessary, even if the law was from a much more developed or politically different system.⁴

His theories received tense criticism from his peers. Robert B. Seidman, for example, has argued that the work was a failure because it excluded the effect of social factors on law. Sir Otto Kahn-Freund, who was one of the most renowned “opponents” of Watson on this topic, gave a thorough and complex review of *Legal Transplants*. He also based his disagreements on the lack of attention the writer's theory pays to the social and political circumstances, claiming them to be quintessential.⁵ He highlighted that it is not guaranteed that a transplant will be successful, and if all the relevant circumstances of the nature of the law are not considered,

¹ University of Szeged, Faculty of Law, law student.

² Alan Watson (1933 – 2018): Scottish scholar of legal history with particular expertise in Roman law, and a major contributor to comparative law as well, with his landmark work, *Legal Transplants* playing a major role in many theoretic discussions even today.

³ ALAN WATSON: *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*. Scottish Academic Press 1974.

⁴ JOHN W. CAIRNS: Watson, Walton, and the History of Legal Transplants. In: *Georgia Journal of International and Comparative Law*, 2013, spring. 638-640. pp.

⁵ CAIRNS 2013, 642-649. pp.

there is a chance that new system may simply reject the new “organ”.⁶ Watson, as a response to Kahn-Freund, had reiterated his idea, and while he acknowledged that a deep understanding of the political and social circumstances of the system being borrowed from can be useful, he stated that a transplant can be successful even with no knowledge of the foreign law. It is important to clarify, however, that Watson’s idea was never about fully copying the law of another country, but rather transplanting its central idea.⁷

During the mid-1990s, Pierre Legrand, building on the concept of legal cultures and the work of Bernhard Grossfeld, published even more critical papers on Watson’s theories, stating that a legal transplant is impossible. According to him, the context is what gives meaning to the law, therefore if we transfer it to another country, it will never remain the same.⁸

I believe that neither of these scholars was wrong. As lawyers generally tend to say when they are asked whether something is true or not: it depends on the context. This annoyingly overused saying may also be applied to this situation. I especially like Eric Stain’s thoughts on the topic. He calls Watson a legal historian, who, in his works, examines the topic from a macro-legal viewpoint, and thus pays attention to monumental movements of law in history, such as the reception of Roman law. On the other hand, according to Stain, Khan-Freund can be considered a lawyer-sociologist following a micro-legal scope, looking at the question in the context of modern law reform.⁹ While Stain had expressed his thoughts way earlier than the publishing of Legrand’s works, in my view, the latter can also be grouped in the same category as Khan-Freund.

For a developing state, who seeks to completely reform its legal system, Watson’s statements seem to be more believable. The more you change, the less will remain from the previous structure, and so there will be fewer “obstacles” in the way of the transplant. Contrastingly, when the legislator aims to adopt one smaller instrument with the intention to fill a gap in its already developed and broad framework of laws, the success of it can be much more easily determined by the “body” where the new “organ” arrives to.

Watson, in a short paper published in 1995 called *From Legal Transplant to Legal Formants*¹⁰, also mentions legal cultures. This work, in my opinion, symbolizes a small shift in his otherwise narrow mindset. Although he still maintains his position that the social background of a law does not matter in the context of legal borrowing, he slightly opens up and gives some room for legal cultures. In his viewpoint, however, legal culture means something different. He begins by stating that throughout history, there were always certain groups, such as Roman jurists, Middle Age English judges, or professors of continental law, etc., who were not, by right, lawmakers, but de facto they were still legislators instead of or together with their rulers or governments. While their role was not to make law, their opinions, theories, or decisions, when they became regarded as having authority by their fellows, were the ones that often became the law. Owing to their theoretical exclusion from legislature, and because of that, the tendency of instead seeking recognition through acceptance by their peers, they developed their own legal culture, one that became detached from society. Watson considers this culture essential, something that one has to be recognized in order to understand the parameters of legal debate, as it explains the legal reasoning and the willingness towards borrowing laws of each society.¹¹

⁶ JAAKKO HUSA: Developing Legal System, Legal Transplants, and Path Dependence: Reflections on the Rule of Law. In: *The Chinese Journal of Comparative Law*, 2018/6/2/. 135. p.

⁷ HUSA 2018, 134. p.

⁸ CAIRNS 2013, 680-681. pp.

⁹ Ibid. 648. p.

¹⁰ ALAN WATSON: From Legal Transplant to Legal Formants. In: *The American Journal of Comparative Law*, 1995/43/3.

¹¹ Ibid. 469. p.

Following his thesis, he brings up many examples to support his statements. In the context of this paper, I consider the part about the Twelve Tables the most useful, and for that reason, I would like to shortly introduce it. In this case, Watson argues, that contrary to popular belief, the Twelve Tables were not the embodiment of the victory of the plebeians, but rather it is the symbol of their defeat. According to Watson, this set of laws contains only what the patricians allowed to be written down, and no more. Among many other things, the rules stated that only the College of Pontiffs, which was in control of the patrician, can construe the Twelve Tables. This fact had set the course of roman legal culture on a determined track for centuries, and its impact is felt even today. One of its effects was that through interpretation, the pontiff, who was a priest, carried over elements of the sacred law into secular law. Religious law did not accept the argument that something should be reformed because another religion does it better. As a result, Roman law did not acknowledge any reasoning based on foreign law, and for that reason, comparative law did not appear in the work of roman jurists. Religious law also did not approve arguments based on morality, justice, or any general ideas, therefore it wasn't accepted in Roman law either, which is still true for the civil law of most western countries. This example of the Twelve Tables demonstrates very well, that the mindset of those making law can sometimes be just as, or even more important, than that of the society. It also shows how the choice of giving the right to interpretation to the College of Pontiffs, a decision made almost 2500 years ago, can have effects on modern law as well.¹²

This perfectly ties into a paper written by Jaakko HUSA about the impact of path dependence on the successful borrowing of laws. Path dependence, similarly to legal transplanting, is a metaphor, meaning a “movement between one place and another and an idea of direction in which something moves”.¹³ In the context of law, this model can be used to help the development of law by providing an explanation on why reforms had failed in the past. It can highlight certain institutions, belief systems, and patterns of behaviour that had become one with a country's society, and thus need not be made light of when considering reform. For example, in the case of developing countries, certain reforms failed because of this very reason.¹⁴

When talking about path dependence and legal transplants, we again arrive at the important role of legal culture, in this case referring to a “system-specific manner in which values, practices, and legal institutions are integrated into the functioning of a legal system”.¹⁵ It is in this context that history matters: we can identify critical junctures, i.e. choices and events in the past, that got “locked in” and for that reason are exceptionally challenging to change.¹⁶ We can distinguish critical junctures both in the distant past and in recent decades, thus we can talk about early and late path dependence. For the former, China is a good example where at a very early time, in the Imperial Age, law and morality started to be treated separately and remained separated ever since. For the latter, the case of Poland can be brought up. Poland had recently failed to adapt to the expectations of the EU regarding rule of law. According to HUSA, this resistance is basically a resistance to the legal transplant of western ideas. Legal development in Poland was following the European mainstream up until the 1940s, when it forcibly and radically became part of socialist law. This point in history can also be identified as a critical juncture, in connection with Poland's attitude towards the rule of law in its legal culture. And while the dissolution of the Soviet Union happened more than 30 years ago, traces of the socialist legal mentality persisted and are even present today. In comparison to the EU's morally

¹² Ibid. 471-472. pp.

¹³ HUSA 2018. 138. p.

¹⁴ Ibid. 140-141. pp.

¹⁵ Ibid. 141. p.

¹⁶ Ibid. 141. p.

induced mindset, Poland views laws in a much more instrumentalist and positivistic way.¹⁷ In my opinion these two examples perfectly describe what the model of path dependence can provide to the scholarship of legal transplants, and will be important later in this paper as well.

While this was an excessively brief summary of an otherwise broad scholarship, I believe it was enough to outline the basic arguments and provide the necessary theoretical grounds for this essay. With this said, it is time to move on and continue with the history and role of trusts in England.

3. Trust: History and current form

When talking about common law, in this case, English law, it is first important to be aware of its taxonomical differences compared to the system of civil law countries. English law operates with a different logic when it comes to regulation. Owing to the vital role precedents play in the system, there is no uniformly codified body of law, and the dividing line between different legal instruments may not be as sharp as in civil law. The approach towards property is not as unified as it is in Hungary, rather it is characterized and viewed through its individual components, the right to use, the right to harvest, and the right of disposal.¹⁸

In the Middle Ages, there was no property at all in an absolute sense, since everything belonged to the ruler, while the right of possession was distributed amongst fiefs through the feudal framework. In these times, the right to devolution was limited as well in many aspects, as estates could not be transferred freely either inter vivos, or post mortem. Even the fullest version of rights related to the estates (fee simple) did not allow for a transfer of ownership, only some rights or aspects of it, and the lands would always flow back into the hands of the fee simple holder.¹⁹

The demand to be able to convey property to another person, either through a will or between the living, without any restriction, arose stronger and stronger.²⁰ It is notable that this tendency was prevalent not just in England, but everywhere in history where the positive law put too much restraint on the devolution of property.²¹ Eventually, the *use* appeared, which satisfied both of these needs, as well as eased the burdens of holding the legal title to the land, such as the payment of relief. Through this institution's most common version, the owner (the feoffor) entrusted the lands to a person who was to hold the property (the feoffee to uses) for the benefit of others or the feoffor themselves (the beneficiary or cestui que use).²² Other forms of the use could also satisfy temporary purposes²³, e.g. a way for crusader knights to leave their lands in trustworthy hands and for the benefit of their family.²⁴

It is important to note that upon their appearance, claims connected to issues around uses could not be enforced in any way, as there was no writ available for this purpose.²⁵ Common law courts only recognized the rights of the holder of the legal title, since providing a remedy to another party would've meant the encouragement of evading feudal obligations. As a result, up until the Court of Chancery took the institution under its wings, the use was no more than

¹⁷ Ibid. 142-148. pp.

¹⁸ SÁNDOR ISTVÁN: *A bizalmi vagyonkezelés és a trust*. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2014. 48. p.

¹⁹ Ibid. 49-52. pp.

²⁰ Ibid. 53. p.

²¹ AVINI, AVISHEH: The Origins of the Modern English Trust Revisited. In: *Tulane Law Review* 1995-1996/70/4. 1141. p.

²² Ibid. 1143-1144. pp.

²³ Ibid. 1143. p.

²⁴ SÁNDOR 2014. 53. p.

²⁵ AVISHEH 1996, 1145. p.

an honorary obligation. From the last years of the 14th century, the procedure of equity courts had given room for discovering and remedying the damages suffered by the beneficiary.²⁶

However, since the use offered, amongst many other illegal applications, a way to escape feudal obligations²⁷, i.e. the payment of the above-mentioned relief, as well as a way to evade creditors²⁸, it proved highly damaging for the feudal system. In 1535, when he himself was facing serious financial issues²⁹, King Henry VIII approached the English Parliament with plans to solve the problem of uses. The result of this was the enactment of the Statute of Uses³⁰, aiming to turn all uses into legal estates³¹. The reception of the new regulations was so severe, that as a form of compromise, the Statute of Wills was enacted in 1540, which made the common law more flexible, leading to less demand for the utilization of use. Also, while the Statutes limited uses in most cases, some forms of the institution slipped through the net of the new regulations, from which the trusts we know today were created.³²

This process, namely society finding a way to satisfy its needs, which are unprovided by the legal structure, through turning to the use (and later the trust), the state reacting to the issue with new pieces of legislation, followed by the institution's receding into the background, and sooner-or-later, when there is a new need arising, its reappearance is what I consider the most important aspect and historic value of uses and trusts. This tendency is what made trusts a still prominent and indispensable institution in English law.

From the Tudor era, the opportunity of opening joint stock companies appeared, followed by other options offered by the Industrial Revolution. Shortly before, but especially after the South Sea Bubble (1720), establishing joint-stock companies became very difficult. In these times trusts once again proved valuable, as working under a trust was not subject to registration or achieving a legal personality. After the South Sea Company and other great companies had lost their privileges, the empty space left by them had been filled in by unincorporated companies, such as deed settlement companies, which were essentially based on trusts. A few decades later, the free establishment of joint-stock companies was once again allowed. This decreased the popularity of trusts but also resulted in their change and development. Soon after, when society once again lost its conviction towards joint-stock companies, unit trusts have become their alternative. This form of the institution came with its serious professionalization, as the trustees, often specialized companies, have developed into handlers of investments. This was followed by a serious expansion in its regulation, owing to the work of the Chancery.³³

Both the purpose and the subject of trusts have substantially changed with the times. In the past, it was a way of circumventing the feudal limits on property, a way of creating unincorporated companies, a form of providing separate property for women or was used for illegal activities. Through equity, it became a dominant institution in today's capitalist world. Long ago, its subjects were the conservation and management of certain types of property, nowadays its goal is to increase the value of the assets.³⁴

4. Why the Hungarian legislator had chosen to “transplant” trusts in the form of fiduciary asset management?

²⁶ SMITH, DAVID T.: The Statute of Uses: A Look at Its Historical Evolution and Demise. In. *Case Western Reserve Law Review*. 1996/18/1. 47. p.

²⁷ SÁNDOR 2014 53. p.

²⁸ AVISHEH 1996, 1146. p

²⁹ SMITH 1996, 47. p.

³⁰ Ibid. 50. p.

³¹ AVISHEH 1996, 1146. p

³² SÁNDOR 2014, 67. p.

³³ SÁNDOR 2014, 70-73. pp.

³⁴ Ibid. 112. p.

The Hungarian jurisprudence had not dealt much with the definitions of asset management before the appearance of fiduciary asset management. One of the reasons for this could've been, that it was not even ready to do so, as the domestic civil law had not developed the need for a structure that could completely and independently control the wealth of another. There's however a much more self-explanatory cause for the lack of scholarship on the topic. Since fiduciary asset management is the most complete and basic form of asset management, without its existence, it wouldn't have made much sense to delve deeply into the topic at all.³⁵

The Ministerial Statement of Reasons (hereinafter referred to as Statement) regarding Book Six Chapter XLIII on Fiduciary Asset Management Contracts of Act V of 2013 on the Civil Code mentions, that providing forms to diversify legal ownership and management of assets is a basic requirement of today's economy. It proclaims, that this new institution has no roots or traditions in Hungarian Civil Law and that it was created based, mainly, on the English trust.³⁶

According to the Statement, the legislator, by introducing this new institution, was aiming to satisfy a significant economic demand, which up to that point has only been provided for by foreign institutional infrastructure, draining capital from the Hungarian economy. At the time the new Civil Code entered into force, different forms of trusts were already present in many neighbouring countries, such as the Czech Republic, Poland, and Romania.³⁷

Other than the international pressure, many domestic reasons for the introduction of fiduciary asset management contracts can be mentioned as well, of which, without wishing to be exhaustive, I would like to mention a few hereunder.

Following the change of regime in 1989, many family businesses have accumulated serious wealth, the intergenerational transmission of which had not been adequately ensured by inheritance law.³⁸ Many of those who had built a successful company 30 years ago are now reaching retirement age. A major part of these large companies is the group of first-generation companies. They are unprepared and have no experience in intergenerational transmission. They lack the proper management and structural processes for a transfer. Finally, they are also very vulnerable to the ever-changing factors and fast-paced tendencies of today's economy.³⁹ 80% of Hungarian family businesses fail at transmissions.⁴⁰ By turning to fiduciary asset management contracts, thanks to its flexibility, the principal can help the survival of the business in many cases, e.g. through planning a special asset expenditure framework bound by unique conditions, such as to whom, when, and for what reason can a portion or the whole of the assets can be given.⁴¹

If the goal is the separation of property, fiduciary asset management contracts can many times offer a better alternative than creating a company or a foundation, owing to the fact that they are less formalized and thus provide freer decision-making for the fiduciary.⁴² This institution is flexible and well-regulated and offers a wide range of applications for different business purposes, as well as a necessary trustworthiness towards its usage. As an example,

³⁵ B. SZABÓ GÁBOR, ILLÉS ISTVÁN, KOLOZS BOGLÁRKA, MENYHEI ÁKOS, SÁNDOR ISTVÁN: *A bizalmi vagyonkezelés*. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft, 2014. 26-27. pp.

³⁶ The version of the Ministerial Statement of Reasons used in this paper was the one available at <https://uj.jogtar.hu/>. (letölve: 2022.12.20.)

³⁷ B. SZABÓ, ILLÉS, KOLOZS, MENYHEI, SÁNDOR 2014, 55-56. p.

³⁸ Ibid. 55-56. p.

³⁹ LUKÁCS JÁNOS, HAJDU TIBOR ZOLTÁN: *A bizalmi vagyonkezelés és a családi vállalkozások jövője*. In: Budapest, Corvinus Egyetem Számvitel Tanszék (szerk.): *Fókuszban a változás avagy nemzetközi trendek a pénzügyi és a számviteli oktatásban és kutatásban : V. Bosnyák János emlékkonferencia és más kutatási eredmények*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest 2021.. 220-221. pp.

⁴⁰ Lukács, Hajdu 2021, 230. p

⁴¹ B. SZABÓ, ILLÉS, KOLOZS, MENYHEI, SÁNDOR 2014, 61-64. p.

⁴² BODZÁSI BALÁZS: *A bizalmi vagyonkezeléshez kapcsolódó egyes magánjogi kérdések*. In: Bodzási Balázs (szerk.): *A gazdasági jog és az adójog aktuális kérdései 2018-ban. Gazdasági jogi kutatások a Budapesti Corvinus Egyetemen*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2018.

fiduciary asset management contracts can be used as a form of “quasi representation”, or as a safer framework to avoid the risks of joint ventures.⁴³

Last but not least, I would like to mention the more social side of the institution, as it has many uses in that field as well. Fiduciary asset management can be an alternative to foundations in the field of handling charity donations.⁴⁴ It can be also an option to provide a dual, second form of protection of the assets of people under conservatorship or guardianship, or complement advocated decision-making and prior legal statements.⁴⁵

In my opinion, this merely exemplificative list of possible uses shows the value of trusts for the Hungarian system. Thanks to its simplicity, and also its main idea, i.e. the way it handles the question of ownership, it can satisfy many already existing interests in a new or a better way. It is important to realize, however, that trust is an institution of common law, therefore its transplantation to a civil law country inevitably requires a careful approach and possible changes. In the next chapter, I will shortly focus on the difficulty of transplanting trusts, and how it was executed in the case of Hungary.

5. The difference between Hungarian fiduciary asset management contracts and trusts

5.1. Attitudes towards the transplantation of trusts

As it was mentioned above, trusts had already appeared in many European countries, through different levels of transplantation. All these states are part of the civil law family, which means that they had to find a proper approach to the common law characteristics of trusts. The concept of property in these countries is rooted in the principles of Roman law. In Roman law, property is an indivisible, absolute, in rem right, meaning that there can be only one right of ownership over one piece of property. After the abolition of the feudal system in Europe and the appearance of codified civil law (Code Civil), the bases of the modern structure of in rem rights were built on the doctrines of Roman law.⁴⁶ On the other hand, common law in England, to this day, kept some of its feudal roots. Legal principles or precedents that are hundreds of years old can still be invoked in court today.⁴⁷

In the relevant scholarship, there have been discussions for decades about the transportability of trusts. There are many standpoints questioning not just the possibility of such an act, but whether they are needed at all in civil law countries. The noticeable differences deriving from the history of each legal system are considered by many too harsh to allow the movement of trusts to Europe. In contrast to this, other authors believe that the specifically English characteristics of trusts are either not essential to the institution, or they can be replaced by civil law instruments which more or less serve the same purpose.

In the 1930s when the socialist ideology appeared across Europe, the introduction of trusts just did not fit the political picture. The needs which were satisfied through trusts in England were instead supplied with the introduction of limited liability companies.⁴⁸ Looking back to our theoretical opening, this fact could be identified as a quasi-critical juncture or at least a major milestone in the legal culture of European countries. There are still viewpoints that suggest that the current institutions of civil law perfectly supplant trusts, therefore there's no

⁴³ B. SZABÓ, ILLÉS, KOLOZS, MENYHEI, SÁNDOR 2014, 70-73. pp.

⁴⁴ Ibid. 80. pp.

⁴⁵ FARKAS JÁCINT, NAGY ERZSÉBET GYÖRGYI: A társadalmi akadálymentesítés. Az akadálymentesség teljesebbé válásának egyik lehetséges útja a bizalmi vagyonkezelés alkalmazásával. In: *Jogelméleti Szemle* 2020/4. 6, 14-16. pp.

⁴⁶ SÁNDOR 2014, 179-184. pp.

⁴⁷ Ibid. 2014, 188. p.

⁴⁸ Ibid. 2014, 191. p.

need for the latter.⁴⁹ In my opinion, if we only look at the few examples above regarding the improvements that trusts could bring to Hungarian law, we can confidently state that in the case of our country, this is certainly not true. At this point, it might also be useful to consider the approach of Lupoi. He raises the important point that as different civil law countries do not think the same way about trusts, it might be wrong to generalize and group them in the same category when talking about this topic.⁵⁰

Others think that the reason why trusts are not transferable to civil law is the difference between concepts of ownership or the inflexibility of our legal family.⁵¹ Banakas believes, that there are three aspects of the institution, which prevent its existence on the continent. These are the *numerus clausus* of *in rem* rights, the publicity of *in rem* rights, and finally, the unity of ownership, meaning that there can be only one ownership right (although divisible), that is also unlimited in time.⁵²

According to Bolgár, however, it is a mistake to say that civil law has always been inherently different from common law, and never accepted a concept similar in its principle to the dual ownership of trusts. She reasons, that there were several institutions in Roman law that strongly resembled this aspect of their later English counterpart. These similarities not only did not disappear throughout the Middle Ages but were only stopped by the Code Civil. To prove this statement, she brings up the case of countries that were not affected by the Code Napoleon. These states, such as Scotland or South Africa, have easily introduced trusts in their legal systems.⁵³ In the case of publicity and the numerous *numerus clausus* of *in rem* rights, she establishes well-built reasoning on why they do not form a real obstacle in front of trusts, and that they can actually be “used” in a way to support a trust-like institution.⁵⁴ Finally, she also discusses institutions in the German and French law of her time, which were very similar to trusts functionally, and often more complex in how they tried to achieve the same results.⁵⁵

Thus, at the end of her paper, she deems the aforementioned three reasons against adaptation factitious, hiding underlying attitudes that are against trusts. Examples of these viewpoints are an adherence to traditions and an aversion towards an alien institution. With regard to how these divergent perspectives on trusts and property appeared in the two legal families, she identifies two reasons. First, a jurisdictional difference. In England, the Court of Chancery often developed the legal system in the name of equity, and as a result, created a duality in the structure of law. As equity norms supplemented law in the general sense, so did the second, equitable form of ownership in the concrete case of property. On the other hand, continental jurists, who never experienced such a phenomenon in their respective legal systems, can only accept the strict and unitary framework of their civil codes, which sharply distinguishes *in rem* and *in personam* rights from each other. As a second reason, she mentions the different ideological approaches of the two legal families. On the continent, after the abolition of the feudal system and its complicated attitude towards property, the resulting hole was filled in by the norms of the Code Civil. It introduced the concept of absolute ownership, both simple and appealing to society, as it embodied individual liberty. This way of viewing property became equated with power, “symbolizing the increasingly mythical fiction of control, exclusive, unlimited, and inviolable”. On the other hand, in England, such a step was not needed to “preserve civil liberty”.⁵⁶

⁴⁹ Ibid. 2014, 192. p.

⁵⁰ MAURIZIO LUPOI: The Civil Law Trust. In: *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 1999/32/4. 969. p.

⁵¹ SÁNDOR 2014, 191. p.

⁵² Ibid. 2014, 192-193. p.

⁵³ VERA BOLGÁR: Why No Trusts in the Civil Law? In: *The American Journal of Comparative Law*, 1953/2/2, 204-208. pp.

⁵⁴ Ibid. 212-214. pp.

⁵⁵ Ibid. 215 – 217. pp.

⁵⁶ Ibid. 217-219. pp.

Bolgár had published her paper way before Watson shared his ideas about legal transplants, and also before the concept of legal cultures appeared in the discussion of this topic. However, in my opinion, the arguments of her analysis are important, as they prove that the differences between the English trusts and their versions in civil law, even today, may stem from fundamentally divergent views in the legal culture of the two legal families. It can be noticed while looking at our topic through the scope of her work, that all the theories mentioned at the beginning of this paper are more or less present in her reasoning. We could use the path dependence theory to explain the differences in the development of the two concepts of property, and it would make perfect sense. We could also see how Watson's ideas about the importance of the legal culture of the legislator played a role here and that it continues to play one even nowadays. Taking a look at the development of law in England, and the strictly dogmatic system of codified civil law on the continent, we could easily see that one of the reasons why attitudes against trusts persisted is the different approaches the legislators in the two systems took to satisfy the same need of their respective society.

Bolgár never said that our system is so similar, that we can just copy-paste trusts into our legal structure and it would work. She instead tried to analyse the existing institutions and norms in a way that justifies that we are already close to, and indeed were never far away from, having something very similar to trusts in our legal systems. We just fail to notice it because of our preconceptions.

There are many scholars who instead of rejecting the idea, were working on a way to transplant the institution, as they believed it to be one of the reasons for the economic success of Anglo-Saxon countries.⁵⁷ Some are of the opinion that if the legal background of the separation of assets is well-developed, it is enough if the beneficiary only has a contractual right towards the trustee. In short, these writers believe in the creation of a functionally similar, civil law version of trusts.⁵⁸ Looking back at our analysis of Bolgár's work, making this happen might be much easier than one would believe.

While there are many further standpoints or ideas that could be examined, I believe the main arguments of the two sides can be perfectly understood from these examples. The fact that there are already European countries who introduced trust-like structures in their legal systems shows, that it is possible for civil law jurists to touch the institution. As it was mentioned above, when transplanting, it is quintessential for legislators to pay attention to the legal culture of the system from which an institution is from. The same is true for their own country. The rules of equity and common law certainly created a framework of law that is nearly impossible to be fully replicated in Europe. However, I highly agree with the last opinion mentioned above. Even if it is true that in the strict sense of the word, a transplant is not possible, that does not also mean that a functionally similar version cannot be used as an important tool for European states, in our case, for Hungary.

5.2. The Hungarian version of trusts: fiduciary asset management contracts

According to John Minor Wisdom, there are three ways trusts could be transplanted into civil law systems. The first is a revision and extension of our roman law institutions to create a similar legal tool, the second is to introduce the regulations of trusts in a compatible way with our civil law norms, and the last is an open transplant of trusts together with all of its rules.⁵⁹ With fiduciary asset management contracts, Hungary created something which could be categorized as one following the second method. Fiduciary asset management is a new institution, regulated in a way that there can be long debates about the scope of some of its

⁵⁷ SÁNDOR 2014, 194. p.

⁵⁸ Ibid. 2014, 197. p.

⁵⁹ Ibid. 2014, 195. p.

aspects. While trying to preserve its common law characteristics, the legislator also paid attention to shaping the rules of trusts in a way that enables them to fit in the Hungarian system.

Naturally, a comprehensive comparison between trust and its Hungarian counterpart would take hundreds of pages. The goal of this paper is not to give an in-depth analysis of this question, but rather to provide a short summary of the theory and practice of legal transplants through the example of fiduciary asset management contracts. Keeping this in mind, I instead would like to take a narrower path and focus on only one aspect of the institution, which is the nature of the rights of the beneficiary toward the managed assets. It is undoubtedly one of, if not the most important questions we have to look at when we want to compare the regulations of any legal system's version of trust to the original.

Starting from a taxonomic point of view and looking at the placement of the fiduciary asset management contracts in Act V of 2013 on the Civil Code (hereinafter referred to as Ptk), we could already jump to some conclusions regarding the approach of the legislator. Fiduciary asset management contracts are placed under Title XVI about Engagement-Type Contracts in Book Six on the Law of Obligations. According to the Ministerial Statement of Reasons, the object of the legislator was to use the example of trusts and adopt its advantageous features to the characteristics of the Hungarian system. The newly created form of asset management is therefore based on a transfer of property. The principal conveys the ownership of the assets to the fiduciary, who has to manage them on the beneficiary's behalf. The structure created to accommodate the relationship between the parties is contractual. According to the statement of reasons, the dynamics of this institution resemble engagement-type contracts the most, hence the placement of this new contract type. Together with the mandatory rules of the Ptk, the provisions the parties include in their agreement are the ones that provide protection for the interests of the beneficiary. It is important to notice, however, that there is a bit more happening here than a simple contractual relationship.

Section 6:310 (1) of the Ptk expressly states that ownership of the assets is transferred by the principal to the fiduciary. With this, "one part" of the dual ownership of English trusts is undoubtedly present. Nonetheless, when we start to look for a similar, in rem right on the side of the beneficiary, unsurprisingly, we come to no avail. Section 6:318 (3) stipulates, that if the fiduciary breaks its contractual obligations, and "unlawfully transfers any part of the assets he manages to a third party, the principal and the beneficiary shall have the right to recover such asset and to have it reinstated among the managed assets". However, they can only practice this right "if the third party did not act in good faith or there was no pecuniary interest". From this provision, it would seem clear that the right of vindication of the beneficiary is only of contractual nature.⁶⁰ They cannot claim the assets for themselves, only to have them returned to the managed assets. At first glance, there is an agreement regarding this question in the relevant scholarship.^{61 62}

Taking another look at the beneficiary's situation, there are authors, who call their rights in-rem-like.⁶³⁶⁴ The right of the beneficiary (and the principal) to recover the assets based on Section 6:318 (3), according to B. Szabó et al., steps out of the boundaries of contractual law⁶⁵. Sándor states, that this right in Hungarian law is exceptional compared to the legislation of other countries that have adopted trusts in their legal systems. He calls it a special adoption of the

⁶⁰ BORBÉLY ZOLTÁN: A magyar bizalmi vagyonkezelés és vagyonkezelő alapítvány megítélése a kedvezményezett jogok érvényesülésének fényében. In: *Állam- és Jogtudomány* 2021/3. 39.p.

⁶¹ Ibid. 2021, 40.p.

⁶² MICZÁN PÉTER: A bizalmi vagyonkezelés megsértésével szerzett előny elvonásáról. In: *THEMIS* 2014/december. 257-258. pp.

⁶³ SÁNDOR ISTVÁN: A magyar bizalmi vagyonkezelés egyes külföldi országok szabályozásainak tükrében. In: *PRO PUBLICO BONO – Magyar Közigazgatás*, 2019/2. 77. pp.

⁶⁴ BODZÁSI, 2018. 29. p.

⁶⁵ B. SZABÓ, ILLÉS, KOLOZS, MENYHEI, SÁNDOR, 2014, 237. p.

right of tracing in English law, which, according to him, is one of the most important characteristics of trusts. He raises the idea, that through this right the beneficiary has in rem rights towards the fiduciary.⁶⁶ It is, however, not completely similar to the English tracing. For example, if the trustee or somebody else mixes an asset managed under the trust with his own assets, that creates a claim for the beneficiary on the whole of their assets up to the value of what has been lost. Since such a provision cannot be found in the Ptk, according to B. Szabó et al., it is up to the court practice to develop the boundaries of this right.⁶⁷ Unfortunately, ever since the publication of their work, there had been no relevant high-court decisions published on the topic.

6. Conclusion

With all this in mind, we could just close our paper, and say that the “second part” of the dual ownership is missing. The legal transplant of trusts into the Hungarian system was not successful, since even in this one analysed aspect, fiduciary asset management contracts are different compared to trusts. Yet, if we remember the ideas of the supporters mentioned above, one proposal can come to our mind in this situation. What if, instead of trying to force the completely alien characteristics of the English trust on ourselves, we try to create a functionally similar institution, that is as close to the original as possible? According to my opinion, the Hungarian legislator is on the right track to do just that. Should we consider it a problem, that it will probably never be the same? Definitely not. We only took a look at one of the aspects of fiduciary asset management contracts, and we already noticed that there is a place for debate, a room to grow. Over time, fiduciary asset management contracts will surely gain a more crystallized place in the Hungarian legal system, but we have to be patient. Institutions like this are always shaped by the ever-changing currents of economic life.

In 2021, there were only 9 fiduciaries practicing fiduciary asset management as a businesslike economic activity in the Hungarian National Bank’s register of companies, out of which only 5 were active.⁶⁸ This number, the current state of family businesses in Hungary, and their unreadiness for a generational transfer shows, that fiduciary asset management is currently not that popular. But if we look at the fact that the change of regime in 1989 happened not so long ago, this shouldn’t be a surprise. Looking back to our theoretical introduction, we could draw many conclusions from this situation.

Firstly, in the Hungarian legal culture, the effects of the socialist era might still be present. We could identify this fact as a critical juncture. Ever since then, there’s simply not been enough time for a modern and welcoming economic culture to develop. While this is a brave statement that would require a whole new research to prove, it is an interesting idea to ponder about. Secondly, Watson may have been right in a sense. He may have been right about the importance of the legal culture of the legislator and scholars. Looking at their popularity, we may conclude, that it was not only the economy’s need for a solution to their problems that played a role in the transplantation of trusts. International tendencies, the long and broad scholarship on the topic, and the observations of the legislator all had an important part.

Lastly, there is something that we not may or might, but can and should conclude. With fiduciary asset management contracts, we cannot see a full legal transplant in the strict meaning of the phrase. Instead, we have its functional sibling. What I hoped to achieve with this paper was that in the end, the reader would see the clear pattern. There was an identifiable need in Hungary for a stronger tool in asset management, the legislator looked at the most internationally popular solution to the problem, and tried to make it into an institution of our

⁶⁶ SÁNDOR 2019 78. p.

⁶⁷ B. SZABÓ, ILLÉS, KOLOZS, MENYHEI, SÁNDOR 2014, 237. p.

⁶⁸ LUKÁCS, HAJDU 2021, 224. p.

own. If somebody starts to conduct deeper research into the topic, they could see that trusts and fiduciary asset management contracts are not so different after all. I believe that the Hungarian legislator has taken the right steps with this institution, and I am curious to see its future in the upcoming years.

Bibliography

1. ALAN WATSON: *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*. Scottish Academic Press 1974.
2. JOHN W. CAIRNS: Watson, Walton, and the History of Legal Transplants. In: *Georgia Journal of International and Comparative Law*, 2013, spring
3. JAAKKO HUSA: Developing Legal System, Legal Transplants, and Path Dependence: Reflections on the Rule of Law. In: *The Chinese Journal of Comparative Law*, 2018/6/2/.
4. ALAN WATSON: From Legal Transplant to Legal Formants. In: *The American Journal of Comparative Law*, 1995/43/3.
5. SÁNDOR ISTVÁN: A bizalmi vagyonkezelés és a trust. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2014.
6. AVINI, AVISHEH: The Origins of the Modern English Trust Revisited. In: *Tulane Law Review* 1995-1996/70/4.
7. SMITH, DAVID T.: The Statute of Uses: A Look at Its Historical Evolution and Demise. In: *Case Western Reserve Law Review*. 1996/18/1.
8. B. SZABÓ GÁBOR, ILLÉS ISTVÁN, KOLOZS BOGLÁRKA, MENYHEI ÁKOS, SÁNDOR ISTVÁN: A bizalmi vagyonkezelés. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft, 2014.
9. LUKÁCS JÁNOS, HAJDU TIBOR ZOLTÁN: A bizalmi vagyonkezelés és a családi vállalkozások jövője. In: Budapest, Corvinus Egyetem Számvitel Tanszék (szerk.): *Fókuszban a változás avagy nemzetközi trendek a pénzügyi és a számviteli oktatásban és kutatásban : V. Bosnyák János emlékkonferencia és más kutatási eredmények*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest 2021.
10. BODZÁSI BALÁZS: A bizalmi vagyonkezeléshez kapcsolódó egyes magánjogi kérdések. In: Bodzási Balázs (szerk.): *A gazdasági jog és az adójog aktuális kérdései 2018-ban. Gazdasági jogi kutatások a Budapesti Corvinus Egyetemen*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2018.
11. FARKAS JÁCINT, NAGY ERZSÉBET GYÖRGYI: A társadalmi akadálymentesítés. Az akadálymentesség teljesebbé válásának egyik lehetséges útja a bizalmi vagyonkezelés alkalmazásával. In: *Jogelméleti Szemle* 2020/4. 6
12. BORBÉLY ZOLTÁN: A magyar bizalmi vagyonkezelés és vagyonkezelő alapítvány megítélése a kedvezményezett jogok érvényesülésének fényében. In: *Allam- és Jogtudomány* 2021/3.
13. MICZÁN PÉTER: A bizalmi vagyonkezelés megsértésével szerzett előny elvonásáról. In: *THEMIS* 2014/december.
14. SÁNDOR ISTVÁN: A magyar bizalmi vagyonkezelés egyes külföldi országok szabályozásainak tükrében. In: *PRO PUBLICO BONO – Magyar Közigazgatás*, 2019/2.
15. MAURIZIO LUPOI: The Civil Law Trust. In: *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 1999/32/4.
16. VERA BOLGÁR: Why No Trusts in the Civil Law? In: *The American Journal of Comparative Law*, 1953/2/2
17. Act V of 2013 on the Civil Code

Magony Gellért¹

A jövő ügyvédje – Az ügyvédi szakma jövőjét érintő trendek, különös tekintettel a mesterséges intelligencia fejlődése által okozott hatásokra

Bevezetés

Dolgozatom az ügyvédi szakmát befolyásoló folyamatokról szól, különös tekintettel a mesterséges intelligencia okozta kihívásokra és kockázatokra. A téma alaposabb körülményeinek érdekében először a jogász szakma körében évente elvégzett a *Jövő jogásza* c. felmérés legfontosabb megállapításait összegzem, majd felvázolom, hogy az ügyvédi irodák feltehetően szükségessé váló struktúraváltása milyen módon mehetne végbe, és milyen új üzleti modellek megjelenésére számíthatunk. Ismertetem röviden az új kihívásokkal kapcsolatos lehetséges megoldási módszereket. Ezt követően bemutatom azokat a konkrét feladatokat, amelyek megoldásában a mesterséges intelligencia segítheti az ügyvédek munkáját. Végül megemlítek néhány olyan problémát, ami nagyobb valószínűséggel merülhet fel a mesterséges intelligencia használatakor.

1. A szakmát befolyásoló trendek

A jogi szakmát legfrissebben érintő trendek feltérképezésének érdekében a *Wolters Kluwer* minden évben elkészíti a *Jövő jogásza* c. felmérést. A 2022-es kutatás fókuszában lévő három fő trend a következő volt: (1) a jogi technológia növekvő fontossága, (2) az információk megnövekedett mennyisége és összetettsége és (3) a változó ügyfél/vezetői elvárásoknak való megfelelés.² A felmérés minden témakörében jelentős szerepet játszik az önértékelés, a megkérdezetteknek nyilatkoznia kell arról, hogy mennyire érzi magát felkészültnek. Így például a megkérdezett vállalati jogi osztályok 91%-a szerint a következő három évben kiemelten fontos lesz, hogy az ügyvédi irodák teljes mértékben kihasználják az elérhető jogi technológiákat. Az egy évvel korábbi felmérésben ez az arány 82% volt.³ A százalékos arányok növekedésének tényét megerősíti az is, hogy 2022-ben összességében csak a jogászok 36%-a nyilatkozott úgy, hogy irodája vagy jogi osztálya jelentős mértékben felkészült azokra a meghatározóbb trendekre, amelyek szerintük a következő három évben hatással lesznek munkahelyükre.⁴ Ezt ellensúlyozandó, a jogászok 63%-a tervezi azt, hogy következő évben több pénzt fog jogi szoftverekre áldozni.

A *Wolters Kluwer* által végzett korábbi, 2020-as *Jövő jogásza* kutatása, a „jövőre való felkészültségük” szempontjából, három csoportra osztotta az ügyvédi irodákat. A résztvevők önkéntes bevallásuk alapján a következő kategóriákba tartoznak: élen járó 39%, átalakuló 54% és lemaradó 8%. Az utóbbi, a „lemaradás”-kategóriával kapcsolatban fő okot nevez meg a kutatás: szervezeti problémák, a technológiai tudás és készségek hiánya, valamint a pénzügyi problémák.⁵ A felmérés éppen a *Covid-19* járvány világjárvánnyá válása előtt készült, tehát a hirtelen szükségessé váló technológiai átállás az adatokat nem befolyásolta. Ennek ellenére a megkérdezettek 81%-a már a pandémia előtt is kiemelt fontosságúnak tartotta a jogi technológiák alkalmazását.⁶

¹ Joghallgató, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar.

² *Wolters Kluwer Future Ready Lawyer Survey 2022*. Wolters Kluwer. Alphen aan den Rijn, 2022. 3. p. <https://www.wolterskluwer.com/hu-hu/know/future-ready-lawyer-2022>

³ WOLTERS KLUWER 2022, 9. p.

⁴ WOLTERS KLUWER 2022, 16. p.

⁵ *Wolters Kluwer Future Ready Lawyer Survey: Performance Drivers 2020*. Wolters Kluwer. Alphen aan den Rijn, 2020. 20. p. <https://lrhungary.wolterskluwer.com/a-jovo-jogasza-kutatas-2020>

⁶ WOLTERS KLUWER 2020, 7. p.

2. A szükséges struktúraváltás

Az ügyvédi irodák technológiai alkalmazkodásának fontos alapja lesz a struktúra újragondolása. Először is szükségesnek látszik az új munkaerő felvételével kapcsolatos gondolkodásmód megváltoztatása. A mesterséges intelligencia által elvégzett egyszerűbb, kisegítő jellegű munkák megszűnése miatt a nagyobb irodáknak az ilyen jellegű szolgáltatások elvégzésére nem kell majd nagy létszámú fiatal ügyvédet toboroznia. Azaz nem maradhat fenn az a jelenlegi modell, miszerint a munkáltató irodák nagyszámú fiatal ügyvédet alkalmaznak, majd könnyen el is bocsátják őket, ha már nincsen rájuk szükség. Ehelyett az a szemléletmód válhat majd általánossá, hogy az új munkaerőt hosszú távú alkalmazás céljával veszik fel és nem tekintik őket „árucikknek”. Másodszor, a jövőbeli ügyvédi irodák hierarchikus struktúrájának – bármilyen méretű és földrajzi kiterjedésű legyen is az – laposnak kell lennie, nem pedig piramisszerűnek. Azaz a fiatalabb, kevésbé tapasztalt ügyvédek a vezető ügyvédeknek is egyenrangú partnerként kell majd kezelnie és kiemelt hangsúlyt kell fektetniük arra, hogy az ügyvédjelölteket és gyakornokokat már kezdetben se kisegítő jellegű munkára tanítsák be, hanem mentorálják őket és tegyék lehetővé, hogy már pályakezdőként is a komolyabb készségeket igénylő feladatokban működjenek közre.⁷

Jelenleg leginkább az „általános szolgáltatást nyújtó” ügyvédi iroda modellje jellemzi a piacot, azaz a nagyobb irodák arra törekszenek, hogy különböző szintű szakértelmet igénylő feladatokra nyújtsanak megoldást és többféle szakterületen kínáljanak szolgáltatásokat. Ezen szolgáltatások közül azonban egyre több már most is, de legalábbis a közeljövőben helyettesíthető lesz mesterséges intelligencia szoftverekkel. Ezért valószínűnek az tűnik, hogy a jövő ügyvédi irodái sokkal inkább egy konkrét jogterület problémáira összpontosítanak majd, és olyan komplex problémák megoldásában igyekeznek segíteni, amelyek bőven meghaladják egy mesterséges intelligencia képességeit.⁸

Valószínűsíthető továbbá, hogy óradíjas számlázás megszűnik. Jelenleg az ügyvédek többnyire a munkára fordított idő mennyiségét figyelembe véve számolnak fel díjat, azaz a ráfordításért számláznak, nem pedig a teljesítményért. És egészen a közelmúltig úgy tűnt, hogy a legtöbb ügyfélnek megfelel ez a megközelítés. Richard Susskind szerint „*az óradíjas számlázás intézményesített, a hatékonyságot gátló tényező*”. Ugyanis azokat az ügyvédek jutalmazza, akiknek több időbe telik a feladatok elvégzése, mint a szervezettebb kollégáiknak, és azokat bünteti, akik gyorsan és hatékonyan dolgoznak. Gyakran előfordul, hogy az ügyvédi irodák által eltöltött órák száma nem áll arányban az elért értékkel. Egy fiatal ügyvéd, aki 50 órát fordít egy feladatra, néha sokkal kevesebbet tud nyújtani, mint egy tapasztalt szakember félórás munkával. Számos nagy kereskedelmi cégnél azonban még mindig az az uralkodó kultúra, hogy az ügyvédek minél több elszámolható órát dolgozzanak. E gyakorlat hátterét a korábban említett üzleti modell, a piramisszerű struktúra képezi. A jelképes piramis tetején az ügyvédi iroda tulajdonosa áll, alatta pedig a fiatalabb ügyvédek, akiknek munkája sokkal több bevételt hoz a cégnek, mint amennyit fizetnek nekik. Ebben a modellben minél szélesebb a piramis alapja, annál jövedelmezőbb a cég.⁹

Az utóbbi időben számos ügyvédi iroda igyekezett az ügyfelek alacsonyabb díjakra vonatkozó igényeinek eleget tenni olyan díjszabási módszereket javasolva, amelyek nem időalapúak (pl. fixköltséges számlázás). Megjelent az „értékalapú számlázás” is, amely az

⁷ SUSSKIND, RICHARD E.: *Tomorrow's Lawyers: An Introduction to Your Future*. Oxford University Press. Oxford, 2017. 18. p.

⁸ DAVIS, ANTHONY E.: *The Future of Law Firms (and Lawyers) in the Age of Artificial Intelligence*. Revista Direito GV. v. 16, n. 1., 2020. 7.p.

https://www.researchgate.net/publication/340322409_The_Future_of_Law_Firms_and_Lawyers_in_the_Age_of_Artificial_Intelligence

⁹ SUSSKIND 2017, 16. p.

elvégzett munka értékének, nem pedig a ráfordított időnek a kiszámlázását jelenti. Úgy tűnik azonban, hogy az alternatív díjmegállapodások legalább két okból nem eredményeznek jelentős megtakarításokat az ügyfelek számára. Először is, a legtöbb számítási módszer továbbra is az óradíj alapú elszámolásból ered, sok ügyvédi iroda abból az összegből indul ki, amelyet hagyományos, óradíjas elszámolás alapján számolt volna fel. A fix díjak ezért gyakran csak egy minimális eltérést jelentenek az óradíjas számlázáshoz képest. Másodszor, nagyon kevés iroda tesz javaslatot az alternatív díjszabásra azzal a szándékkal, hogy kevésbé nyereségesse váljon, tehát lényegében az alternatív díjszabási javaslat nem több, mint az eredeti, drága javaslat újracsomagolása.¹⁰

3. Új üzleti modell?

Az alábbiakban olyan szempontokat nevezek meg, amelyek nem kifejezetten csak a jövőre prognosztizált folyamatok, hanem már a jelenben is megfigyelhetők. Az ezekre való fókuszálás lehet többek között a siker kulcsa.

Az ügyvédi piac telítettsége okán előfordulhat, hogy pusztán apróságok miatt lesz az egyik iroda sikeresebb, mint a másik. Az ügyfelek ma már ugyanis szolgáltatásként tekintenek az ügyvédi irodákra és nem úgy, mint tudást közvetítő helyekre. Éppen ezért fontos odafigyelni az ügyfélélményre, mely a szolgáltatás alapú szemléletnek fontos összetevője. Az ügyfél valódi elégedettségéhez ma már kevés az, ha egy ügyvéd a szükséges szerződést megírja, a jogi képviselést ellátja stb., mivel ugyanezt egy rivális iroda is meg tudja tenni, akár a szóban forgó iroda a közvetlen környezetében is. Olyan apróságnak tűnő szolgáltatások is számítanak tehát, amelyek az ügyfél és az ügyvéd kommunikációját könnyítik meg és gyorsítják fel. Befolyásolhatja az elégedettséget például az, hogy az adott ügyvédi irodának van-e online bejelentkező felülete vagy hogy értesíti-e az ügyfelet automatikus válaszüzenetben arról, hogy a megkeresése feldolgozás alatt van, kéri-e türelmét az érdemi válaszadásig.

Továbbá egyre divatosabbá vált az ügyvédi irodák közösségi médiafelületeken való jelenléte. Ma már nemcsak ismerősök ajánlása alapján, hanem internetes tájékozódás alapján is keresnek ügyvédet a potenciális ügyfelek, szívesen néznek utána az igénybeveendő szolgáltatásnak. Ha nem találnak semmit, az gyanús. Miért nincsen egy ügyvédnek/ügyvédi irodának internetes jelenléte? Gyanút kelthet a több negatív, egysillagos vélemény is. Konkrét ismeretek hiányában pedig a megérzéseinkre támaszkodunk, melyek azt súgják, hogy a két ismeretlen opció közül a jobb értékelésűt, az erős közösségi médiás jelenlétűt válasszuk. Fontos tehát, hogy az adott ügyvédnek/irodának legyen honlapja, jelen legyen a *Google Térképen*, különböző közösségi oldalakon (pl. a jogi szakmai élet etalonjának számító *LinkedIn-en*). Fontos a tapasztalat és a benyomás, amelyet az iroda munkája alapján szerez az ügyfél az egyes projektek után. Ha ezek az élmények kellemetlenek, akkor ugyanis nagy a valószínűsége annak, hogy véleményének hangot ad az interneten.

A modern és technológiailag fejlett irodák az ügyfelek mellett a tehetséges munkaerő számára is vonzóak. Egyre nagyobb problémává kezd válni a frissen végzett ügyvédjelöltek bevonása, annak ellenére, hogy a pályakezdő jogászok létszáma nem tekinthető alacsonynak. Problémát jelent a fluktuáció is: ha a pályakezdők jobb állásajánlatot kapnak, akkor könnyen munkahelyet váltanak. A jobb ajánlat nem feltétlenül és nem kizárólag a jobb fizetést jelenti, jelenthet jobb kilátásokat, jobb fejlődési lehetőséget, szakmai mentorálást, munkahelyi stabilitást vagy éppen azt, hogy egy munkahely mennyire használja ki a technológia által kínált lehetőségeket.¹¹

¹⁰ SUSSKIND 2017, 19. p.

¹¹ FÜLÖP ANNA: *Milyen lesz a „jövő” ügyvédi irodája?* Jogászvilág, 2020.07.10. <https://jogaszvilag.hu/a-jovo-jogasza/milyen-lesz-a-jovo-ugyvedi-irodaja/>

4. A mesterséges intelligencia szerepe

A mesterséges intelligencia használatával működő szoftverek azután kerültek be a köztudatba, hogy 2000 és 2017 között a szervertárhelyek ára radikálisan csökkent. Egy *gigabyte* tárhely ára 12,4 amerikai dollárról 0,004 amerikai dollárra esett.¹² Ezzel összefüggő, meghatározó szempont, hogy általában véve is hatalmasra nőtt a feldolgozható adatok mennyisége, ez pedig alapvetően határozza meg a mesterséges intelligencia hatékony működésének módjait, mivel a mesterséges intelligenciarendszerek nagy adatmintákkal dolgoznak. Továbbá széleskörű digitalizáció jellemzi ma már a jog világát is, hiszen a nyomtatott jogszabálytárakat fokozatosan váltják fel az online változatok, megjelentek az online kapcsolattartás lehetőségei a bírósági eljárásokban is stb.

A mesterséges intelligencia számos olyan feladatot el tud látni, amellyel jelentősen megkönnyítheti egy ügyvéd munkáját. A következőkben tekintsük át, melyek azok a konkrét feladatok, amelyek megoldásában hasznos eszközöknek bizonyulhatnak a mesterséges intelligencia alapján működő szoftverek.

A *releváns jogi dokumentumok felkutatása* volt a mesterséges intelligencia jogi területhez kapcsolódó első alkalmazása. E működés lényege, hogy egy szoftver hatalmas mennyiségű dokumentumot vizsgál át és a keresési kritériumok szempontjából releváns találatokat ad. A keresés így az emberi munkaerő költségének töredékeért, a szükséges idő töredéke alatt és általában sokkal pontosabban végezhető el, mint amikor ugyanezt a felmérést ügyvédek vagy ügyvédi asszisztensek csoportjai végzik.

A *szakértői automatizálás* lehetővé teszi az ügyfelek számára, hogy bizonyos jogi területekre specializálódott szoftverek segítségével olyan információkat szerezhessenek, amelyekhez korábban ügyvéd segítségét kellett volna igénybe venniük. Segíthet a szoftver például magánszemélyek végrendeletének elkészítésében, vagy nagyvállalatok vezetőinek abban, hogy munkajoggal kapcsolatos „gyakori kérdéseikre” választ kapjanak (például egy gyárigazgató megkérdezheti a szoftvertől, hogy egy várandós alkalmazottnak milyen többletjogai vannak a szabadság igénylésével kapcsolatban). Mindezt anélkül teheti meg, hogy a vállalat jogi osztályán dolgozó munkatárssal vagy külső jogtanácsossal beszélnie kellene.¹³ A szakértői automatizálásra jó példa a *DoNotPay* nevű program,¹⁴ melyet 2019-ben a *Stanfordi Egyetem* egy hallgatója fejlesztett ki. E chatbot a parkolójegyekkel kapcsolatos ügyek fellebbezésében nyújt segítséget az Egyesült Királyságban. Megjelenése óta számos funkcióval bővült, például képes gépkocsi regisztráció megújítására és rendőrségi bejelentés benyújtására. A kibővült funkciók többsége közigazgatási ügyintézésrel kapcsolatos, de tartalmaz jogi segítségnyújtást kínáló és technológiai szolgáltatások beállításában segítő lehetőségeket is.¹⁵ A szakértői automatizálás az a terület, ahol a szoftverek leginkább javítják az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférést, azaz segítik azokat, akiknek nincsen elegendő anyagi erőforrása egy ügyvéd megbízási díjának kifizetésére.

A *dokumentumkezelés* kevesebb jogi szakértelmet igényel ugyan, de a munka hatékonyságát növelheti, hiszen az ügyvédek válláról sok terhet vehetnek le a mesterséges intelligencia szoftverek azzal, ha az adminisztratív teendőket elvégzik. Egyes vállalatoknak gyakran több ezer vagy több tízezer hasonló dokumentuma van (például szerződések),

¹² DAVIS 2020, 3. p.

¹³ DAVIS 2020, 4. p.

¹⁴ NAGY BARNA KRISZTINA: Robotok: a jogász jövőjének alakulása, avagy Robotok: mint a jövő jogászai? In: *Opuscula Civilia* 2018. 10. p. https://antk.uni-nke.hu/document/akk-uni-nke-hu/Opuscula_Civilia_2018_Nagy_Barna_Krisztina.pdf

¹⁵ Ld. például a válási megállapodással vagy a levélszemetek letiltásával kapcsolatos programot: <https://donotpay.com/learn/divorce-settlement-agreement/>, <https://donotpay.com/learn/spam-collector/>

amelyeket az egységesség és a végrehajthatóság érdekében hatékonyan kell kezelni, ebben pedig kitűnő segítséget jelenthetnek a szoftverek.¹⁶ Példaként felhozható egy amerikai bank, a *JPMorgan Chase* mesterséges intelligencia szoftveralkalmazása. Jogi kiadásait a bank a *Contract Intelligence* (COIN) nevű szoftvert használatával csökkenti, ennek segítségével vizsgálja felül a kereskedelmi hitelszerződéseit. A szoftver másodpercek alatt ellenőrzi a dokumentumokat, és olyan munkát végez, amely korábban évente 360 000 munkaórát igényelt az ügyvédektől és a hitelügyintézőktől. A bank szerint a szoftver segített csökkenteni a hitelkiszolgálási hibákat is, amelyek gyakran emberi tévedésekből adódtak – az évi 12 000 új szerződés értelmezése során. A bank a jövőben más típusú, összetett jogi bejelentések, például hitel-nemteljesítési csereügyletek és letéti megállapodások adminisztrálásához is használni kívánja a szoftvert, sőt, reményei szerint, a feladatkör a szabályozások értelmezésére és a vállalati kommunikáció elemzésére is kiterjeszthető lesz majd.¹⁷ A mesterséges intelligencia jogi felhasználhatóságának eredményeit az *Artificial Lawyer* híroldal foglalja össze. Itt szinte naponta lehet olyan új szoftvercsomagokról olvasni, amelyek célja, hogy a vállalatokat a fentebb említettekhez hasonló eredmények elérésében segítsék.¹⁸

Hatékony segítséget tud nyújtani a mesterséges intelligencia a *szerződések és peres dokumentumok elemzésében és generálásában* is. Egy ügyvéd a munkája során számos egyszerű és repetitív dokumentumot, szerződést hoz létre. Ezek a szövegek gyakran igen hasonló sémára épülnek, így egy idő után egy-egy sablon jól bejáratottá válik. Az ilyen sablonok kitöltésében a mesterséges intelligencia úgy tud segíteni, hogy felismeri a sablon és a konkrét ügy közötti összefüggéseket és az összefüggések felhasználásával kitölti a peres dokumentumokat. Segíthet továbbá abban, hogy hatalmas precedens adatbázisokra hivatkozva következetes, megfelelő és naprakész dokumentumokat készít az ügyvédeknek.

A *prediktív elemzés* az eddig említett eszközök közül a legfejlettebb eszköz. Működésének lényege, hogy egy tárgykörrel kapcsolatban képes korábbi döntések elemzésére. A konkrét, megoldandó kérdéseket és tényezőket figyelembe véve ad előrejelzést az ügy valószínű kimeneteléről. Figyelembe veszi az ügy tárgyalására kijelölt bíró korábbi döntéseit is. Felülvizsgál egy adott jogi kutatást vagy bírósághoz benyújtott beadványt, és azonosítja az azokból hiányzó legfontosabb releváns precedenseket és hatóságokat.¹⁹ Megjegyzendő, hogy a prediktív elemzés korábbi bírói döntések felhasználására épülő változatát Franciaországban betiltották.²⁰

5. A mesterséges intelligencia használatának kockázatai

A mesterséges intelligencia használata – amellet, hogy kétségtelenül gyors és hatékony – számos kockázattal is jár. Elsőként az átláthatóság hiányát említhetjük. Az MI rendszerek funkcionálisan hasonlóak a hagyományos szoftverekhez: a felhasználó az adatokat betáplálja, a rendszer pedig következtetéseket, feldolgozott adatokat ad ki. A nyers adatok és az

¹⁶ DAVIS 2020, 4. p.

¹⁷ CASSENS WEISS, DEBRA: *JPMorgan Chase uses tech to save 360,000 hours of annual work by lawyers and loan officers*. ABA Journal, 2017. 03.02. https://www.abajournal.com/news/article/jpmorgan_chase_uses_tech_to_save_360000_hours_of_annual_work_by_lawyers_and

¹⁸ Ld. a híroldal honlapját: <https://www.artificiallawyer.com/>

¹⁹ CHOO, KELLY - ESPEJO, DEAUNDRE - JAYASINGHE, DURANKA: *Predictive Judicial Analytics: Implications for Rule of Law and the Legal Profession*. Sydney University Law Society, 2020.09.25. <https://www.suls.org.au/citations-blog/2020/9/25/predictive-judicial-analytics-implications-for-rule-of-law-and-the-legal-profession>

²⁰ TASHEA JASON: *France bans publishing of judicial analytics and prompts criminal penalty*. ABA Journal, 2019.06.07. <https://www.abajournal.com/news/article/france-bans-and-creates-criminal-penalty-for-judicial-analytics>

eredmények között azonban egy "fekete doboz" van, amely gyakran még a szakértők számára is hozzáférhetetlen, és még inkább az, az igazságszolgáltatási szakaszban részt vevő ügyvédek számára, akik feltehetően kevésbé vagy egyáltalán nem ismerik a mesterséges intelligencia működését. Egy ügyvéd pedig nehezen tud olyan megállapítások, döntések mellett vagy ellen érvelni, amelyeknek nem érti a lényegét vagy a működését.²¹

Felmerül annak a veszélye is, hogy a mesterséges intelligenciát – mechanikus, repetitív alkalmazása és a gyors, látszólag egyszerűen előállított eredményei miatt – túlzóan is megbízhatónak és objektívnek tekintik. Ezt a jelenséget nevezi a szakirodalom „automatizálási elfogultságnak”, melynek lényege, hogy az emberek hajlamosak túlzottan megbízni a gépi eredményekben, főként azért, mert azt feltételezik, hogy a szoftverek objektívek és mentesek az emberi elfogultságtól és mivel matematikai műveleteken alapulnak, szükségszerűen semlegesek.²²

Az mesterséges intelligencia rendszerekről való tanácskozások során szükségszerűen felmerülnek a felelősségi kérdések is. Mivel maguk az informatikusok sem tudják gyakran meghatározni, hogy egy gépi tanulási rendszer hogyan, vagy miért hozott meg egy adott döntést, ezért nehéz értelmezni az elszámoltathatóságot és a kontrollálhatóságot is. A rendszer öntanuló, egy idő után a készítője „elengedi a kezét”, azaz a rendszer elkezd magát fejleszteni. Ebből azután következik a kérdés, adott esetben, ha bármiféle hiba adódik, ki tehető felelőssé. A mesterséges intelligencia szoftvereket fejlesztő vállalatok válasza erre az, hogy a gépi tanuló rendszerek autonóm és öntanuló jellege és kiszámíthatatlan fejlődése miatt egyetlen programozó sem tehető felelőssé.

A felelősségi kérdésekhez szorosan kapcsolódó probléma a kontrollálhatóság hiánya. Ha egy öntanuló algoritmust "szabadon engednek", az gyorsan ellenőrizhetetlenné válhat, mivel már nem a programozó finomhangolja: a rendszer önmagát fejleszti. Ezért utólag lehetetlen megfejteni, hogy hol és mi okozta a hibát.²³

Összegzés

Összegzésképpen elmondható, hogy a jogász szakma számos kihívás előtt áll. A jogi szolgáltatások nyújtásának jövőbeni módját érintő változások már az elmúlt évtizedben is láthatóak voltak, de ezeket a Covid-19 világjárvány felgyorsította. A kihívások egyik része a technológiai változások következtében vált esedékessé, másik része pedig egyéb gazdasági, társadalmi változásokra, az ügyfelek szemléletváltásának módosulásaira vezethető vissza. Valószínűsíthető, hogy az ügyvédi irodák hagyományos struktúrája nem alkalmas arra, hogy ezeknek a változásoknak megfeleljen. Ezért a cégeknek nemcsak a hozzáadott érték bizonyításán alapuló új számlázási, de új irányítási és munkaerő-felvételi modelleket is kell keresniük. A jövő gyakorló ügyvédjeinek feladata lesz a növekvő technológiai lehetőségek kiaknázása és implementálása a mindennapi munkában, az ügyvédjelölteknek pedig szembesülniük kell azzal, hogy egy-egy jó állás elnyerése érdekében digitális készségeket kell elsajátítaniuk. Ezek a tulajdonságok és készségek legalább olyan értékesek lesznek, mint a tanulmányi eredmények. Az is valószínűsíthető, hogy a gazdasági válság és infláció okozta nehéz helyzetben lévő ügyfelek a költségek csökkentése érdekében a mesterséges intelligencia szolgáltatásokhoz fordulnak azért, hogy hatékonyabban, gyorsabban és olcsóbban érjenek el eredményeket, azaz kedvezőbben annál, mint ahogyan azt az ügyvédi irodák ezt biztosítani

²¹ BAMPASIKA, EFTYCHIA: Artificial Intelligence as Evidence in Criminal Trial. In: *CEUR Workshop Proceedings*, 2021. 3. p. https://pure.mpg.de/rest/items/item_3325158_3/component/file_3325159/content

²² QUEZADA-TAVÁREZ, KATHERINE – VOGIATZOGLU PLIXAVRA – ROYER, SOFIE: Legal challenges in bringing AI evidence to the criminal courtroom. *New Journal of European Criminal Law*, 12(4), 2021. 547. p. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/20322844211057019>

²³ BAMPASIKA 2021, 3. p.

tudnák. Az ügyvédi irodáknak emiatt nemcsak egymással kell versenyezniük, de fel kell venniük a versenyt a mesterséges intelligencia szolgáltatásokkal is. Méghozzá úgy, hogy felismerik, melyek azok a komplex feladatok, amelyek megoldásában a mesterséges intelligencia teljesíteni tud, és melyek azok, amelyekben gyengén vagy egyáltalán nem, és a kihívások megoldásában ügyfeleiknek e felismerések függvényében nyújtanak hathatós segítséget.

Irodalomjegyzék

- BAMPASIKA, EFTYCHIA: Artificial Intelligence as Evidence in Criminal Trial. In: *CEUR Workshop Proceedings*, 2021. pp. 133-138.
https://pure.mpg.de/rest/items/item_3325158_3/component/file_3325159/content
- CASSENS WEISS, DEBRA: *JPMorgan Chase uses tech to save 360,000 hours of annual work by lawyers and loan officers*. ABA Journal, 2017. 03.02.
https://www.abajournal.com/news/article/jpmorgan_chase_uses_tech_to_save_360000_hours_of_annual_work_by_lawyers_and_loan_officers
- CHOO, KELLY - ESPEJO, DEAUNDRE - JAYASINGHE, DURANKA: *Predictive Judicial Analytics: Implications for Rule of Law and the Legal Profession*. Sydney University Law Society, 2020.09.25. <https://www.suls.org.au/citations-blog/2020/9/25/predictive-judicial-analytics-implications-for-rule-of-law-and-the-legal-profession>
- DAVIS, ANTHONY E.: *The Future of Law Firms (and Lawyers) in the Age of Artificial Intelligence*. Revista Direito GV. v. 16, n. 1., 2020.
https://www.researchgate.net/publication/340322409_The_Future_of_Law_Firms_and_Lawyers_in_the_Age_of_Artificial_Intelligence
- FÜLÖP ANNA: *Milyen lesz a „jövő” ügyvédi irodája?* Jogászvilág, 2020.07.10.
<https://jogaszvilag.hu/a-jovo-jogasza/milyen-lesz-a-jovo-ugyvedi-irodaja/>
- NAGY BARNA KRISZTINA: Robotok: a jogász jövőjének alakulása, avagy Robotok: mint a jövő jogásza? In: *Opuscula Civilia* 2018. 10. p. https://antk.uni-nke.hu/document/akk-uni-nke-hu/Opuscula_Civilia_2018_Nagy_Barna_Krisztina.pdf
- QUEZADA-TAVÁREZ, KATHERINE – VOGIATZOGLOU PLIXAVRA – ROYER, SOFIE: Legal challenges in bringing AI evidence to the criminal courtroom. *New Journal of European Criminal Law*, 12(4), 2021. pp. 531–551.
<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/20322844211057019>
- SUSSKIND, RICHARD E.: *Tomorrow's Lawyers: An Introduction to Your Future*. Oxford University Press. Oxford, 2017.
- TASHEA JASON: *France bans publishing of judicial analytics and prompts criminal penalty*. ABA Journal, 2019.06.07. <https://www.abajournal.com/news/article/france-bans-and-creates-criminal-penalty-for-judicial-analytics>
- Wolters Kluwer Future Ready Lawyer Survey 2022*. Wolters Kluwer. Alphen aan den Rijn, 2022. <https://www.wolterskluwer.com/hu-hu/know/future-ready-lawyer-2022>
- Wolters Kluwer Future Ready Lawyer Survey: Performance Drivers 2020*. Wolters Kluwer. Alphen aan den Rijn, 2020. <https://know.wolterskluwerlr.com/2020-Future-Ready-Lawyer>
- Az internetes források utolsó ellenőrzésének és látogatásának időpontja: 2022.11.14.

Ilyés Ákos¹

A mesterséges intelligencia, mint jogalanyiséggel felruházott entitás

I. A kutatás tárgya, célja és a kitűzött kutatási feladat

I.1. A kutatás tárgya és célja

Jelen tanulmány a mesterséges intelligencia (MI)² lehetséges jogalanyiséggel foglalkozik, amely technológia rohamos fejlődése mindinkább megkívánja a témával kapcsolatos tudományos diskurzust. Vajon lehetséges-e olyan intelligens rendszereket létrehozni, amelyek tulajdonképpen helyettesítik az embert nem csupán, mint munkaerőt, hanem mint érző és gondolkodó lényt. Céлом eloszlatni a technológiával kapcsolatban kialakuló negatív jövőkép bekövetkezését. Ugyancsak célom a mesterséges intelligenciát definiálni, annak technikai hátterét ismertetni, illetve a jelenlegi törekvéseket bemutatni.

I.2. A kitűzött kutatási feladat

A mesterséges intelligencia olyan mértékű fejlődésen fog átesni, amelynek eredményeként a világ jogrendszerének gyökeres átalakítása válhat szükségessé. Jelenleg a polgári jogi jogviszonyokban kettő jogalany-kategória létezik: a természetes személyek és a jogi személyek. Természetes személynek csak és kizárólag az emberek tekinthetők, míg az egyesületeket, a szervezeteket és a gazdasági társaságokat a jogrendszer jogi személyeknek tekinti. A jogi személy minden olyan joggal és kötelezettséggel rendelkezhet, amely jellegénél fogva nem csak embert illethet meg.³ Ugyanakkor olyan intelligens rendszerek megjelenésével, amelyek egyesek szerint képesek lehetnek lényegében emberként viselkedni, jogosan fog felmerülni bennünk az a kérdés, hogy ezek a gépek hogyan fognak részt venni mindennapi életünkben? Vajon szükség lesz önálló jogalanyiséggel felruházni ezeket az intelligens gépeket? Véleményem szerint elengedhetetlen egy új kategória felállítása ezen technológia tartós szabályozására.

II. Alkalmazott kutatási módszerek, a tanulmány szerkezeti egységei

II.1. Alkalmazott kutatási módszerek

Kutatásom során főképp idegen nyelvű szakirodalomra támaszkodtam, mivel a hazai szakirodalom még nem rendelkezik megfelelő kutatási eredményekkel a területen. Arra a következtetésre jutottam, hogy ezen technológia mindinkább globális jellegű kérdéseket vet fel, mely kérdések megválaszolása nemzetközi együttműködést kíván. A külföldi szakirodalmon belül jórészt szakmai cikkekkel találkoztam, amelyek többségében csak az interneten jelentek

¹ Joghallgató, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar.

² Artificial Intelligence (AI) is the ability of a digital computer or computer-controlled robot to perform tasks commonly associated with intelligent beings. The term is frequently applied to the project of developing systems endowed with the intellectual processes characteristic of humans, such as the ability to reason, discover meaning, generalize, or learn from past experience. (source: <https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence>)

³ CHEN, J., & BURGESS, P. W.: The boundaries of legal personhood: how spontaneous intelligence can problematise differences between humans, artificial intelligence, companies and animals. *Artificial Intelligence and Law*, 2019/27. 79. p.

meg, így a hagyományos kutatásra nem tudtam támaszkodni, hanem az interneten is megtalálható szakirodalommal dolgoztam.

II.2. A tanulmány szerkezeti egységei

Tanulmányomban először a mesterséges intelligencia általános meghatározását, ezen meghatározások kategorizálását mutatom be, továbbá vizsgálom azt, hogy MI és MI között lehet-e különbséget tenni valamilyen szempont szerint. Mindezek után jogi megközelítésből vizsgálom a technológia lehetséges szabályozását, illetve kitérek az Európa Unió Jogi Bizottsága által tett ajánlás lényeges részeire egyaránt. Ugyancsak vizsgálom a jelenlegi jogszabályi környezet alapján az MI-t, mint dolog és szellemi tulajdon kombinációját, majd egy új jogalany-kategória felállítása mellett érvelek. Dolgozatom végén pedig jelenlegi törekvéseket ismertetek szemléltetve ezzel azt, hogy ezen technológiából fakadó problémák megoldásával a jogalkotó már elkezdett foglalkozni, illetve egyre növekszik az igény a technológia jogi szabályozása iránt.

III. A mesterséges intelligencia (MI)

A mesterséges intelligencia általános fogalmának meghatározása kihívást jelentő feladat. A „mesterséges” kifejezés általában olyan dologra utal, amelyet ember készített, és nem fordul elő a természetben. Az „intelligencia” szó azonban összetettebb, és számos készségre és tulajdonságra utalhat. Az MI-t a hétköznapiakban általában az emberi magatartáshoz hasonló intelligens viselkedéssel azonosítjuk. A mesterséges intelligenciát többféleképpen is lehet definiálni. Az MI emberközpontú meghatározásának leghíresebb módszere a *Turing-teszt*.⁴ Alan Turing 1950-ben tanulmányában feltette a kérdést, hogy vajon a gépek képesek-e gondolkodni. Turing szerint az „*Imitation Game*” nevű kísérlettel lehet lényegében megállapítani azt, hogy egy gép intelligens-e vagy sem. A feladatban a játékosnak rá kell jönnie arra, hogy két férfi közül melyik az, aki nőnek adja ki magát. Mindezt kizárólag írott kérdések és válaszok segítségével teheti meg. Turing a játék egy olyan változatát találta ki, amelyben a gép a férfi helyét átveszi. Ha a gépnek sikerül meggyőznie a játékost nemcsak arról, hogy ember, hanem arról is, hogy valójában nő, akkor a gép intelligensnek tekinthető. Az „*Imitation Game*” modern változatai leegyszerűsítik a feladatot azzal, hogy egy számítógépes programot és több emberi alanyt kérnek fel arra, hogy egy-egy ötperces beszélgetést folytassanak egy másik szobában lévő zsűrivel. A zsűrinek el kell döntenie, hogy azzal, akivel/amellyel leveleznek, ember-e vagy sem; ha a számítógép megfelelő arányban tudja becsapni őket, akkor a gép nyert. A másik oldalon a racionalitásra támaszkodó újabb fogalom meghatározások elkerülik az emberrel való kapcsolatot, és a racionális gondolkodásra és cselekvésre összpontosítanak. Racionálisan gondolkodni azt jelenti, hogy egy rendszernek vannak céljai és ezen célok mögött megfelelő indokok állnak. Racionálisan cselekedni pedig azt jelenti, hogy ezek a rendszerek olyan módon cselekednek, amely célorientáltak tekinthetők.⁵

Talán az egyik legismertebb és legrégebbi fogalom meghatározás James McCarthy nevéhez fűződik, aki egyben ezen technológiával foglalkozó tudomány legmeghatározóbb alakja. McCarthy 1955-ben a következőképp határozta meg a mesterséges intelligenciát: *az intelligens gépek létrehozásának tudománya*.⁶ Azonban az, hogy mi tekinthető intelligensnek, az ebben a meghatározásban nem jelenik meg. Mindinkább egyfajta keretnek tekinthető, amely behatárolja ezen tudományág tárgyát és célját. A cél pedig nem más mint, hogy az ember intelligensebbnél intelligensebb gépeket hozzon létre, melyek minél összetettebb és bonyolultabb problémák

⁴ JACOB TURNER: *Robot Rules: Regulating Artificial Intelligence*. Springer. 2018. 10. p.

⁵ TURNER 2018, 13. p.

⁶ JOHN MCCARTHY: What is Artificial Intelligence? <http://jmc.stanford.edu/artificial-intelligence/index.html>

megoldásában segítenek. Kutatásom alapján *Jacob Turner* fogalommeghatározása a legkézenfekvőbb: *a mesterséges intelligencia egy non-natural entity (nem természetes – emberi – entitás) képessége arra, hogy értékelő folyamat révén döntéseket hozzon.*⁷

Érdemes lehet mindemellett más módon is megközelíteni ezen technológiát. Lehetséges-e valamilyen módon MI és MI között különbséget tenni bizonyos szempont alapján? Ezek a rendszerek megkülönböztethetők egymástól aszerint, hogy milyen értékelő folyamatok mentén és mekkora szabadsággal jut egy-egy döntés meghozatalára:

A **gyenge MI** az emberi kognitív folyamatok modellezi különböző szimulációk segítségével. Célja nem az emberi tudat leképezése, hanem hogy eszközzel szolgáljon összetett és bonyolult problémák megoldásához.⁸ Az **erős MI** mögött az a meggyőződés áll, hogy lehetséges az emberi intelligenciával egyenértékű mesterséges intelligencia létrehozása. Más szóval az erős MI az emberekhez hasonlóan tudattal rendelkezik, ahelyett, hogy csak szimulálná vagy modellezné azt.⁹ Jelenleg erős MI-nek minősülő mesterséges intelligencia nem létezik, ugyanakkor a technológia rohamos fejlődésével a jövőben elképzelhető, hogy képesek leszünk olyan gépeket is létrehozni, amelyek lényegében teljes mértékben helyettesíteni tudják az embert.

IV. A mesterséges intelligencia jogi megközelítés szerint

Ugyancsak fontos ennek a fogalommeghatározásnak a jogi szempontok szerinti vizsgálata. Vajon lehetséges egy normatív fogalom megalkotása olyan technológiák esetében, melyek folyamatosan változnak és fejlődnek? Az egyre növekvő szabályozás iránti igény segíti a mesterséges intelligencia jogi kereteinek rendezését. Ugyanakkor, amíg az alapvető fogalmak egyértelmű meghatározása nem történik meg, addig nem lehet tartós és szilárd normatív rendszert kialakítani.

Az Európai Parlament Jogi Bizottsága az Európai Bizottsághoz címzett ajánlásában igyekszik létrehozni egy egységes fogalom- és feltételrendszert az MI-re vonatkozóan. Ennek értelmében az intelligens autonóm robotok és alkategóriáik közös uniós fogalommeghatározása az alábbi jellemzők figyelembevételével kellene megtörténjen: *az autonóm robotok képesek önállóságot elérni azáltal, hogy érzékelőkkel és/vagy a környezetével folytatott adatcsere révén kapcsolatba lépnek, továbbá adatokat cserélnek és elemeznek. Az opcionális kritériumként megjelölt önálló tanulásra is képesek. Rendelkeznek fizikai megjelenéssel, és képesek magatartásukat és cselekedeteiket a környezetükhöz igazítani.*¹⁰

A bizottság ajánlásában ugyancsak megpróbálkozik az elektronikus személyiség fogalmának bevezetésével. A javaslat arra szólítja fel az Európai Bizottságot, hogy a robotok felelősségének rendezése érdekében alakítson ki kötelező biztosítási rendszert a robotok gyártói vagy tulajdonosai számára, amelyek fedeznék az általuk okozott károkat. Fontos az is, hogy a kártérítési alap biztosítsa a robot által okozott károk fedezését, még ha a biztosítás nem fedezi is azokat.¹¹ A javaslat lehetőséget kínál a korlátozott felelősség előnyeinek élvezetére a gyártó, programozó, tulajdonos vagy felhasználó számára, akik befizetnek egy kompenzációs alapba vagy közös biztosítást kötnek. Azt is meg kell határozni, hogy általános alapot hozzanak-e létre az összes intelligens autonóm robot számára, vagy egyedi alapot alakítsanak ki minden egyes robotkategóriához, és hogy a hozzájárulást egyszeri díjként kell-e befizetni vagy bizonyos

⁷ TURNER 2018, 16. p.

⁸ JOHNATHAN CHARLES FLOWERS: Strong and Weak AI: Deweyan Considerations. *AAAI Spring Symposium: Towards Conscious AI Systems*, 2019. 2. p.

⁹ FLOWERS 2019, 2. p.

¹⁰ Az Európai Parlament 2017. február 16-i állásfoglalása a Bizottságnak szóló ajánlásokkal a robotikára vonatkozó polgári jogi szabályokról (2015/2103(INL))

¹¹ 2015/2103(INL)

időközönként a robot élettartama során.¹² Fontos még, hogy a robot és a kártérítési alap közötti kapcsolat látható legyen egy speciális uniós nyilvántartásban megjelenő egyedi nyilvántartási szám révén, amelyet azért szükséges bevezetni, hogy a nyomkövethetőséget javítani lehessen. Ennek a rendszernek az Európai Unió egész területén kötelező érvénnyel kell rendelkezzen, és az Unió által létrehozandó szakosodott ügynökség felügyelete alá kell tartozzon, amely felelős a robotikával és mesterséges intelligenciával foglalkozó tevékenységek irányításáért. A javaslat hosszú távon a robotok specifikus jogalanyiságának létrehozását célozza meg, amely lehetővé tenné az autonóm robotok sajátos jogokkal és kötelezettségekkel való felruházását.

Jelen jogszabályi környezetben az MI nem minősül jogalany-nak, így kérdés, hogy akkor minek tekinthető? Minősülhet dolognak vagy valamilyen szellemi alkotásnak? Ezen kérdés megválaszolására először el kell döntenünk, hogy a mesterséges intelligencia létezhet-e test nélkül, vagy szükséges ahhoz valamilyen testi jelleg.¹³ Az MI ugyanis lényegében egy szoftver, amely kizárja annak lehetőségét, hogy dolognak minősítsük. Azonban, ha a program önmagában nem testesíti meg az MI-t, csak valamilyen fizikai testbe ágyazva, akkor a helyzet bonyolultabbá válik. Ha elfogadjuk, hogy az MI elválasztható a dologi hordozójától, akkor a mesterséges intelligencia, mint szoftver szerzői jogi védelem alatt állhat.¹⁴ A mesterséges intelligenciát működtető szoftver csak az egyik komponens, és ehhez egy komplex fizikai test is szükséges, amely viszont dologként minősül.¹⁵ Így ezen intelligens gép valójában egy szerzői mű és egy testi dolog kombinációjának eredménye. Ez határozza meg azokat, hogy ezen termékek tulajdonjogának és a szellemi alkotásból származó jogok átruházására vonatkozó szabályok hogyan alkalmazhatóak.

V. Egy új jogalany-kategória bevezetése

A jogi személyiség olyan jogokkal és kötelezettségekkel jár, amelyek nem feltétlenül azonosak minden egyes személy számára egy jogrendszeren belül. Az egyenlő jogokért folytatott küzdelem például a természetes személyek között is megjelenik, különösen azokban a csoportokban, amelyek hátrányos helyzetben vannak, mint például a nők vagy az etnikai kisebbségek.¹⁶ Lehetőség van arra, hogy csak jogokat vagy kötelezettségeket biztosítsunk a mesterséges intelligenciának. Ecuador 1972-ben hasonló módon járt el, amikor a természetet jogokkal ruházta fel alkotmányában. Ugyanakkor a mesterséges intelligencia jogi személyisége csak kötelezettségekkel járhatna együtt, hiszen az a cél, hogy a mesterséges intelligencia biztonságos és kiszámítható működés mellett biztosítsa azokat a szolgáltatásokat, amelyek miatt létrehozták. Véleményem szerint kizárt olyan jogalanyisággal felruházni a mesterséges intelligenciát, amely az embert is megilleti. Egyrészt az MI (akár szoftverként, akár fizikai testtel rendelkezve emellett) mesterséges úton jön létre, azaz technológiai eszközök segítségével, nem biológiai folyamatok során.¹⁷ Bár bizonyos autonóm döntéseket a mesterséges intelligencia képes meghozni, azokat a fejlesztők határozzák meg. Ugyanakkor nem minősülhetnek jogi személyeknek sem. Egy jogi személy jogilag elismert keretek között, természetes személyek együttműködése eredményeként és érdekeik közös képviselőjére jönnek létre. A mesterséges intelligenciát szintén emberek fejlesztik ki bizonyos célok elérése

¹² 2015/2103(INL)

¹³ KESERŰ BARNA: A mesterséges intelligencia magánjogi mibenlétéről. In: *Az autonóm járművek és intelligens rendszerek jogi vonatkozásai*. Győr, 2020. 206. p.

¹⁴ KESERŰ 2020, 207. p.

¹⁵ KESERŰ 2020, 207. p.

¹⁶ SIMON CHESTERMAN: Artificial intelligence and the limits of legal personality. *International & Comparative Law Quarterly*, 2020/69. 824. p.

¹⁷ SZENTGÁLI-TÓTH BOLDIZSÁR: (2022) A robotok jogi személyiségének koncepciója és annak lehetséges hatásai a demokráciára: Miért ne adjunk szavazati jogot a mesterséges intelligenciáknak. *Magyar jog*, 2022/6. 2. p.

érdekében, de azok önálló döntéshozatali képességeikből eredően eltérő magatartást is tanúsíthatnak, amelyek nem feltétlenül egyeznek a fejlesztők eredeti szándékával.¹⁸ Végül soron a mesterséges intelligencia képes tanulni és számos emberi tulajdonsággal rendelkezhet, képes akár beszélni és kommunikálni az emberekkel, valamint tudatos döntéseket hozni bizonyos ügyekben. Azonban annak fizikai környezete, szükségletei és prioritásai jelentősen eltérnek az emberektől, így az ember és a gép helyzete semmiképpen sem összehasonlítható.¹⁹ Véleményem szerint az uniós törekvések vezethetnek egy egységes jogszabályi háttér megvalósításához. Egy új jogalany-kategória bevezetésével a jogalkotó nem lenne rákényszerítve arra, hogy természetes vagy jogi személyként kelljen kezelnie a mesterséges intelligenciát.

VI. Jelenlegi törekvések

Az egyik legismertebb példa *Sophia* esete, aki 2017-ben **szaúdi** állampolgárságot kapott. *Sophia* a világ első humanoid robotja, amelyet az Egyesült Államokban, a Hanson Robotics-nál fejlesztettek ki. *Sophia* az állampolgárság “megadása” után a következőképp nyilatkozott: *Nagy megtiszteltetés és büszke vagyok erre az egyedülálló megkülönböztetésre. Történelmi jelentőségű, hogy én vagyok az első robot a világon, akit állampolgárságban részesítettek.*²⁰ Az eset számos vitát váltott ki, mivel sokan úgy vélték, hogy egy MI-nek nem lehet állampolgársága, mivel nem rendelkezik személyiséggel, illetve nem képes jogokat szerezni és kötelezettségeket vállalni. Az állampolgárság a köznapok használatától eltérően nem pusztán politikai, morális és érzelmi tartalommal bíró tulajdonság, hanem konkrét jogokat és kötelezettségeket is jelent. Ezért is érdemes *T* állampolgárságát nem pusztán hírként, hanem jogelméleti problémaként egyaránt elismerni. Emellett Szaúd-Arábia több emberi jogi kérdéssel is szembenéz ezzel kapcsolatban, és sokan kritizálták a döntést, mondván, hogy egy MI-nek több joga van, mint a nőknek és más kisebbségeknek az országban.

A szaúd-arábiaihoz hasonló a **Japán**nal kapcsolatos eset, ugyanis 2017-ben Japán letelepedési engedélyt adott egy Microsoft által fejlesztett chatbotnak.²¹ Ezzel az állampolgársághoz hasonló státusszal lehetséges ugyanis az állampolgárság megszerzése. A chatbot egy 7 éves fiúként lett a hatósági okiratban feltüntetve. A hatóság célja mindezzel az volt, hogy a lakosok közügyekkel kapcsolatos véleményeit meghallgassa, melyek alapján a fejlesztések könnyebben kivitelezhetőbbek lehetnek. Ugyanakkor a japán nemzetiségi jog szerint semmilyen módon nem lett volna erre lehetőség, ugyanis nem minősül természetes személynek, korából adódóan alaptól sincsen teljes cselekvőképességének birtokában, illetve a tulajdonjog sem tisztázott. 2017-ben **Oroszországban** a robotika és a mesterséges intelligencia szabályozásának problémáival foglalkozó kutatóközpont tudósainak egy csoportja, köztük *A. Neznamov, V. Naumov, V. Arkhipov*, a *Grishin Robotics* vállalat megbízásából kidolgozott egy szövetségi törvénytervezetet a technológia jogi szabályozásának rendezése érdekében.²² A törvénytervezet szerzői bevezetik a robot normatív meghatározását, mint embertől független, azaz autonóm rendszerek. Ahogy a törvényjavaslat fogalmaz: *A robot olyan eszköz, amely képes cselekedni, cselekedeteit meghatározni és azok következményeit a külső környezetből származó információk alapján, teljes emberi irányítás nélkül értékelni.*²³ A tervezetben a hangsúlyt olyan

¹⁸ SZENTGÁLI-TÓTH 2022, 2. p.

¹⁹ SZENTGÁLI-TÓTH 2022, 2. p.

²⁰ NAGY TEODÓRA: A jövő kihívásai: robotok és mesterséges intelligencia az alapjogi jogalanyiség tükrében. *MTA Law Working Papers*, 2020/6. 10. p.

²¹ NAGY 2020, 13. p.

²² VASILYEV, A., IBRAGIMOV, Z. D. & GUBERNATOROVA, E. V.: The Russian draft bill of “the Grishin Law” in terms of improving the legal regulation of relations in the field of robotics: critical analysis. *Journal of Physics*, 2019. 2. p.

²³ VASILYEV, IBRAGIMOV & GUBERNATOROVA 2019, 3. p.

tulajdonságokra helyezik, mint a robotok függetlensége a döntéshozatal során, és arra, hogy az ember nem gyakorol teljes ellenőrzést ezen rendszerek cselekedetei felett. A törvényjavaslat a robotok két típusának azonosításából indul ki: a robotok, mint egyfajta tulajdon és a *robot-ügynökök*, mint a polgári jogi jogviszonyok önálló résztvevői, akiket a különleges jogi személyiséggel ruháznak fel.²⁴ A tervezetet megannyi kritika érte, mivel a robotokat autonóm intelligens rendszerekként határozza meg. Ugyanakkor addig, amíg jelenleg is vita zajlik arról, hogy egyáltalán képesek-e a robotok öntudatra ébredni és önállóságot mutatni, addig a Grishin-törvényhez hasonló kezdeményezések nem indokoltak.

VII. Összegzés

Tanulmányomban a mesterséges intelligencia jogalanyiságával foglalkoztam. Amellett a hipotézis mellett érveltem, hogy a már meglévő jogalany-kategóriák körében történő szabályozás helyett szükséges a jövőben a mesterséges intelligenciát specifikus jogalanyisággal felruházni. Ugyancsak kitértem a jelenlegi jogszabályok adta lehetőségek az MI lehetséges jogi szabályozásra, mint dolog és szellemi tulajdon kombinációja. Dolgozatom végén pedig egyes jelenlegi törekvéseket mutattam be, amellyel szemléltetni kívántam a technológiából fakadó problémák megoldása iránti igény egyre növekvő tendenciáját, amely a közeljövőben méginkább növekedni fog a technológia fokozódó fejlődésével.

²⁴ VASILYEV, IBGRAGIMOV & GUBERNATOROVA 2019, 3. p.

VIII. Irodalomjegyzék

- Chen, J., & Burgess, P. W.: The boundaries of legal personhood: how spontaneous intelligence can problematise differences between humans, artificial intelligence, companies and animals. *Artificial Intelligence and Law*, 2019/27. 73-92. pp.
<https://link.springer.com/article/10.1007/s10506-018-9229-x>
- Jacob Turner: *Robot Rules: Regulating Artificial Intelligence*. Springer. 2018.
- Johnathan Charles Flowers: Strong and Weak AI: Deweyan Considerations. *AAAI Spring Symposium: Towards Conscious AI Systems*, 2019.
<https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-96235-1>
- Keserő Barna: A mesterséges intelligencia magánjogi mibenlétéről. In: *Az autonóm járművek és intelligens rendszerek jogi vonatkozásai*. Győr, 2020. 199-220. pp.
https://www.researchgate.net/publication/355483504_A_mesterseges_intelligencia_maganjogi_mibenleterol
- Simon Chesterman: Artificial intelligence and the limits of legal personality. *International & Comparative Law Quarterly*, 2020/69(4). 819-844. pp.
<https://www.cambridge.org/core/journals/international-and-comparative-law-quarterly/article/artificial-intelligence-and-the-limits-of-legal-personality/1859C6E12F75046309C60C150AB31A29>
- Szentgáli-Tóth Boldizsár: (2022) A robotok jogi személyiségének koncepciója és annak lehetséges hatásai a demokráciára: Miért ne adjunk szavazati jogot a mesterséges intelligenciáknak. *Magyar jog*, 2022/6. 321-330. pp.
<http://real.mtak.hu/155700/>
- Az Európai Parlament 2017. február 16-i állásfoglalása a Bizottságnak szóló ajánlásokkal a robotikára vonatkozó polgári jogi szabályokról (2015/2103(INL))
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017IP0051>
- John McCarthy: What is Artificial Intelligence? <http://jmc.stanford.edu/artificial-intelligence/index.html>
- Vasilyev, A., Ibragimov, Z. D., & Gubernatorova, E. V.: The Russian draft bill of “the Grishin Law” in terms of improving the legal regulation of relations in the field of robotics: critical analysis. *Journal of Physics*, 2019.
<https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/1333/5/052027>
- Nagy Teodóra: A jövő kihívásai: robotok és mesterséges intelligencia az alapjogi jogalanyiség tükrében. *MTA Law Working Papers*, 2020/6.
<https://jog.tk.hu/mtalwp/a-jovo-kihivasai-robotok-es-mesterseges-intelligencia-az-alapjogi-jogalanyisag-tukreben>

Az internetes források megtekintve: 2023.05.13.

Kovács Dániel¹

Lenni vagy nem lenni: terhességmegszakítás Magyarországon

I. Bevezetés

„Az ám, csakhogy a gyerekek nem akkor szoktak jönni, amikor a szülők akarják, mert akkor ugyan soká elvárakozhatnának, hanem amikor ők akarnak” – hangzik el Csáth Géza, A gyermek című novellájában.² Ugyan a terhességmegszakítás szabadságának rövid gyeplőn tartásáért nagyrészt az író körülvévő korhű-konzervatív viszonyok feleltethetőek, az abortusz köré rendeződő jogi-erkölcsi dilemma, bő száz év távlatából is örökérvényűnek tekinthető. A terhességmegszakítás szabályozása egy kockázatos kirakós, amelynek – demográfiát, pszichológiát, erkölcsöt és szükségképpen jogot jelképező – darabjait a jogalkotó rakosgatja össze a legitimitás hiszemében. Azonban megesik, hogy a kirakós egy-egy darabja elvesz, háttérbe szorul, a társadalom felháborodását kiváltva kimarad a számbavételből. Hasonló felháborodással felelt a magyar társadalom jelentős része a 2022. szeptemberében kibocsátott 29/2022 (IX.12.) BM rendelet kapcsán, amely a magzat életfunkcióinak kimutatását az orvosi terhességmegszakítás követelményévé avanszálta: az önrendelkezési jog érvényesülésének megkérdőjelezését, heves médiavisszhangot és demonstráció sorozatot kieszközölve. De mi vitte rá a jogalkotót e jogforrás kibocsátására? Mit kívánt pótolni a jogalkotó e normával? Jelen írás a demográfia, szociológia és családpolitika történelmén keresztül indokoltan spekulatív módon igyekszik feltárni az abortusz rendelet mögött megbúvó jogalkotói ínséget, elsősorban a Ratkó-korszak és a későbbi abortusz bizottságok megítélésének szemüvegén keresztül a következő egyszerű, de annál súlyosabb hipotézist rögzítve: *a magyar abortusz szabályozás illiberális pályára lépett.*

II. Az abortusz természete és szabályozásának dinamikája

„Az abortusz társadalmunk rettentő titka. Félelem és mitológia, amit egy íratlan szerződés érinthetetlennek és megvitathatatatlannak rendeltetett.” – írja Lawrence Lader Abortusz című művében.³ Az amerikai író ezen kijelentése, a terhességmegszakítás kérdésének halhatatlansága óva int minket a merev értelmezéstől: a demográfia változása, orvostudomány fejlődése és a köré szerveződő társadalmi felfogás alakulása révén az abortusz „mitológiája” folyamatos feltérképezést, a fogalomtartalom rendszeres felfrissítést érdemel. Furcsán hatna ugyanis, ha a legitim szabályozást elavult, ma már bűncselekmény besorolású „abortusz” cselekményekre alapoznánk: „Tengeri skorpióepét csavarj gyapjába, és szárítsd meg árnyékos helyen, majd helyezze fel!”⁴

Egy másik örökérvényű kérdéskör, az eutanázia kapcsán példának okáért elmulasztották a fogalom precíz körülhatárolását: a tág fogalmi keretek a „szép halálon” kívül a gyakorlatban sokszor a kezelés visszautasítását is lefedték,⁵ a vitázók több, mint egy évtizednyi egymás mellett elbeszélését eredményezve.⁶

¹ Joghallgató, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar.

² CSÁTH GÉZA: *A gyermek*. In: Szajbély Mihály (szerk.): *Mesék, amelyek rosszul végződnek*. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1994. p. 338-339.

³ LADER, LAWRENCE: *Abortion*. Indianapolis. Kansas City, 1966. p. 1.

⁴ GREBELYNÉ KISS LUKÁCS EVELIN: *Az abortusz törvényi szabályozása és megítélése napjainkban*. In: Polgári Szemle. 14. évf., 1-3. szám. 2018. pp. 410-417.

⁵ TARI GERGELY RÓBERT: *Létezik-e passzív eutanázia Magyarországon -és máshol?* In: SZTElozófia Műhely. 2018. pp.127-144.

⁶ IV/2712-0/2012 dr. Vadász Gábor sebész és aneszteziológus szakorvos Alkotmányjogi panasz az életmentés visszautasításának szabályozása okán – 2012. március 30.

Ennek elkerülése tehát a vizsgálat tárgyának pontos fogalmi meghatározását, illetve a szabályozást „liberalizációs skálán” mozgató, egymásnak feszülő érdekek alanyainak és azok motivációinak ismeretét feltételezi. Az abortusz tehát nem más, mint a *terhesség szándékos beavatkozással, művi úton történő, engedélyezett megszakítása*.⁷ *Művi beavatkozásnak* úgy a fizikai, mint a kémiai beavatkozások elkönnyvelhetőek, bár egyes országokban (pl. Kanada) a tablettai terhességmegszakítás – a fogalomból kiindulva helytelenül – csupán gyógyszeres kezelésnek minősül. A gyógyszer általi terhességmegszakítás Magyarországon azonban – az OGYÉI két hatóanyagot érintő törzskönyveztetési kísérlete ellenére – nem került engedélyezésre, így szándékos alkalmazásuk bűncselekményként értékelendő.⁸

A fenti statikus abortuszfogalom *dinamikáját* az állapotos nő önrendelkezési jogának és az állam életvédelmi kötelezettségének egymásnak feszülése adja. Egyes olvasatok szerint azonban az *anya-magzat érdekellentét* csupán látszólagos, hiszen az anya eleve nem rendelkezhet a magzat élete felett, nem ölheti meg „ő”: önrendelkezési joga csupán a saját testét fogja át.⁹ Így hipotetikusán nem lenne joga az anyának megölni magzatját, amennyiben az anyaméhéből eltávolítva egy speciális technológia segítségével az életben maradhatna. Mindezek ellenére a jelenkori abortusz objektív eredménye – a magzat halála – igazolja az érdekellentét valóságát.¹⁰ Mindemelett „*a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg*”, így az állam gyámkodásával, a visszaéléseket elkerülvén felső határt szab az abortusz szabályozás liberalizációjában.¹¹

2.1. Az abortusz liberalizációs skálája, ahol a konzervatív szabályozás az abortusz teljes tiltását, a liberális ellenben korlátlan szabadságot biztosít. Bár a végpontok teoretikusak, a gyakorlatban mégis találkozhatunk szélsőséges álláspontokkal. Múltán például minden esetben illegális a terhesség megszakítása, még akkor is, ha ez a nő életét veszélyezteti.

⁷ Állami Egészségügyi Ellátó Központ – Központi Statisztikai Hivatal definíciója

⁸ GREBELYNÉ KISS EVELIN: *Az abortusz törvényi szabályozása és megítélése napjainkban*. In: Polgári Szemle. 14. évf., 1-3. szám. 2018. pp. 410-417.: „Országos Gyógyszerészeti és Élelmezés-egészségügyi Intézet 2012 májusában regisztrálta a mifepristone és misoprostol hatóanyag-tartalmú gyógyszerkészítményt, azonban törölték a törzskönyvet, vagyis nem lehet kereskedelmi forgalomban értékesíteni, itthon nem lehet beszerezni.”

⁹ KIS JÁNOS: *Az Alkotmánybíróság az élethez való jogról*. In: Jogtudományi Közlöny. Budapest, 1992. p. 128-132.

¹⁰ KOVÁCS JÓZSEF: *A modern orvosi etika alapjai. Bevezetés a bioetikába*. Medicina Kiadó. Budapest 2006.

¹¹ Magyarország Alaptörvénye. Szabadság és felelősség. II. cikk

Az állam és jogalany így alkudozni kényszerülnek az abortusz alkotói: az általános hozzáférhetőség, az időtartam, illetve az engedélyezés körében.¹² És mivel „a dogmatikus jogtudomány [gyakorlati megnyilvánulásakor] a (...) törvények szellemére támaszkodik”, úgy a pozitív papírijog élő, eleven erőként létező szokásjog általi igazolásához elengedhetetlen az abortuszt szabályozó részelemek harmóniájának megtartása.¹³ Felmerülhet azonban a kérdés: következtelen-e az általános hozzáférés engedélyezési feltételek útján történő szigorítása, azaz esetünkben illegitim-e az abortusz rendelet 'szívhang' meghallgatását előíró engedélyezési feltételének kikötése? Ennek megértéséhez elsősorban érdemes egy pillantást vetni az „alkupozíciók” jelenlegi állására.¹⁴

II.1. A terhességmegszakítás szabályozásának történeti előzményei Magyarországon

„Előrefele élünk, de csak hátrafele tudunk gondolkodni.” – tartja a John Lukacs történésznek tulajdonított gondolat.¹⁵ Esetünkben sincs ez másképp: a jelenkor állami abortusz megítélése a történeti alkotmányosság elve alapján a múltban is leledzik. Ez alapján a terhességmegszakítás története három részre: a szocializmus előtti időszakra, a Ratkó-korszakra, illetve az 1956-os forradalom utáni időszakra bontható.

A szocializmus előtti időszak – átfogó születésszabályozás híján – kívül esik vizsgáladásunk perifériáján. Az abortusz szabályozás kánonjogi jellegét jól szemlélteti a Csemegi-kódex vallási bűncselekmények körében használt – transzcendens elveket a jogba hívó – „Isten” megnevezés.¹⁶ E kor szűk kivételeket megtűrő abortusz tilalma többek közt a szépirodalomban is tetten érhető: „De észre ne vegyék. Mert ez tilos. Ha megtudják, be is csukhatják érte.”¹⁷

A világháborút követő átmeneti – a szovjet katonák tömeges nemi erőszakolására tekintettel meghozott – abortusz liberalizációt végül a szocialista ideológiára alapozó, a népesedési törvény céljainak megfelelni vágyó Ratkó-korszak törte meg a 1004/1953 Kormányrendelet kibocsátásával. A korlátozottan tűrőképes tilalom célját gazdasági ösztönzőkkel: születési szabadság meghosszabbításával, családi pótlék emeléssel és ingyenes csecsemőkelengyével; másrészt retorziós lépésekkel, nevezetesen a gyermektelenek aggregényadójának bevezetésével érte el. És habár gazdasági ösztönzők kvantitatív eredményei – az évi 100-110 ezer fős népességyarapodás – vitathatatlanok, a szélsőséges eszköztár a korszakot utókor mégis a „mindent regisztráló, mindenről tudni akaró, a családi életbe is behatoló hatalom tomboló éveinek” nevezte.¹⁸

¹² FARKAS ZITA: *Az abortusz szigorítása, mint nemzeti „emancipáció”*. In: Társadalmi Nemek Tudománya. 2. évf., 2.sz. 2012. pp. 113-131.

¹³ KANTAROWICZ, HERMANN: *Der Kampf um die Rechtswissenschaft*. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. Heidelberg, 1906. p. 27.: „... die dogmatische Jurisprudenz klugerweise (...) verweist statt dessen kurzer Hand auf den berühmten 'Geist des Gesetzes'.”

¹⁴ „A bemutatott orvosi lelet rögzíti, hogy az állapotos nő számára az egészségügyi szolgáltató a magzati életfunkciók működésére utaló tényezőt egyértelműen azonosítható módon bemutatta.” - 29/2022 (IX.12.) BM rendelet. 1. melléklet 2. pont

¹⁵ LUKACS, JOHN: *Egy nagy korszak végén*. Európa Kiadó. Budapest, 2005. p. 57-58.

¹⁶ „Aki (...) Isten ellen intézett gyalázó kifejezések által közbotrányt okoz (...) vétséget követ el és egy évig terjedhető fogházzal és ezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetetik.” - 1978. évi V. törvény IX. Fejezet 190. §

¹⁷ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *Édes Anna*. In: Klasszikus magyar irodalom. Szépirodalmi könyvkiadó. Budapest, 1974. p. 85.

¹⁸ PONGRÁCZ TIBORNÉ: *A Ratkó-korszak*. In: Korfa KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 2013 március; XIII. évfolyam 1. szám. pp. 1-4.

A forradalmat követően az állami értékelés – az aktuálisan abortusz politikához igazodva – pálfordulása, a Ratkó-korszak családpolitikai inverze következett be.¹⁹ A terhességmegszakítást csupán az abortuszbizottság előtti megjelenéstől tették függővé, akik a 1047/1956. (VI. 3.) MT²⁰ határozat tanúsága szerint „megpróbálták meggyőzni” az állapotos nőt magzatának megtartásáról – sokszor megaláztatások sorát előidézve.²¹ A pszichés terhelés körülményeit jól szemlélteti a Népszabadság abortusz bizottságról megjelenő korabeli cikke: „Az ideg- és nemibeteg gondozó mellett szerény tábla: Tanácsadó. A szűk folyosón vagy harminc nő áll nagykabátban. Helyben vagyunk. Hat szék és harminc nő. Fogas egy sincs. Ide nem anyákat várnak, hanem ítélet előtt állókat.”²²

Megfigyelhető tehát, hogy az állam abortuszt kezdetben vallási alapon tiltó hozzáállása – a népesség ideologikus, de tudatos szabályozásával – objektív irányba mozdult el, így meg lehet, hogy az ideológiát levedlő rendszerváltozás végleg *racionális alapokra* helyezte az állam motivációit – utat nyitva a jelenkor abortuszpolitikájának. Másodsorban láttuk, hogy a rationális és emocionális ösztönzők egyoldalú használata nem találkozik a társadalom igényeivel: a túlzott kontroll a magánélethez való jogot, az indokolatlan pszichés terhelés az önrendelkezési jogot csorbitja. Így tehát érdemes megfontolni e két ösztönző elegyének alkalmazását, ahol az „olcsóbb, de hatékonyabb” emocionális elem a *meggyőzés mentes* felvilágosításra korlátozódik.²³

II.2. Állami motiváció és a véleményalkotás flektáló elemei

Az állam terhességmegszakításról alkotott képét a jogalkotó (és a tényszerűen jogalkotói többséggel rendelkező kormány) kommunikációja vázolja fel számunkra. Így – józan keretek között – érdemes egy pillantást vetni a *jogalkotói indoklásra*, a *politikai retorikára* és a *(köz)média hangvételére*. E kommunikációs jellemzők tudományos alapokkal való találkozása segítséget nyújthat az állam motivációinak felfedezéséhez.

A *jogalkotó* Belügyminisztérium az általa kibocsátott közleményben az egészségügyi szakmai irányelvekre és a lehető legmagasabb szintű tudományos eredményekre – köztük az Egészségügyi Szakmai Kollégium irányelvére – alapozza lépését.²⁴ E vívmányokon (az élő várandósság és a rizikó besorolás) keresztül az abortuszt kérelmező nő két információ birtokába jut: egyrészt, hogy a méhében lévő magzat mutat-e életjelet, másrészt a terhesség esetleges kihordása kockázatot jelenthet-e a maga vagy magzatja számára. Ezen a ponton felmerülhet a kérdés: egy síkon tartózkodik-e ez a tájékoztatás az abortusz súlyos válsághelyzetet megszüntető motivációjával?

A magzati életjelek kimutatása – tekintve, hogy az önrendelkezési jog gyakorlása során a magzat halálának elkerülhetetlen jogi tény jellege felismerhető – a Családvédelmi Szolgálat hasonló tájékoztatását követően indokolatlannak tűnhet. „Túltájékoztatásként” értékelhető, hiszen az *öntudatos, kockázatvállaló és előrelátó* címzett eleve képes felismerni cselekménye okát és okozatát.²⁵

¹⁹ WITESZ, TOMASZ: *Abortions in Russia before and after the fall of the Soviet Union*. Miscellanea Geographica, Warsaw University. Varsó, 2004. p. 218.

²⁰ olv. Minisztertanács

²¹ TÓTH ESZTER ZSÓFIA: *Abortusz a Kádár-korszakban – A terhességmegelőző módszerek átalakulásának évtizedei*. Mediaworks. Budapest, 2022. p. 69.

²² Népszabadság, 1972. október 1. 232. szám. Vasárnapi melléklet. p. 12.

²³ VÉRTESSY LÁSZLÓ: *Asszonynak szülni kötelesség, lánynak szülni dicsőség? – A demográfia jogi és gazdasági összefüggései*. In: Deli Gergely (szerk.) *Ésszel az észszerűtlenségben. Alapjogokért Központ*. Budapest, 2021. p. 40.

²⁴ Budapest, 2022. szeptember 12.

²⁵ LANDI BALÁZS: *Emberkép, magatartásmérték, felelősség*. Iustum Aequum Salutare. Budapest, 2016. p. 54.

Másrészt az állapotos nő motivációja testi-lelki megrendülésének, társadalmi ellehetetlenülésének leküzdésére irányul, amely tekintve a szülés után fellépő jellegét, magába foglalja a terhesség lefolyásának optimumát, így az alacsony rizikójú várandósság korábbi megállapítása közömbös az önrendelkezési jog motívumához képest.

Előbbi két megállapítás tehát a BM közlemény „mellé érveléséről” tanúskodik: e rendelkezések ugyanis nem racionálisan, csupán emocionálisan képesek befolyásolni a jogalany döntését, így hatásuk szempontjából egy szintre sorolható a közlemény egy későbbi, irracionális érvpontjával: „*kutatások szerint a magyarok közel kétharmada az első szívdobbanáshoz köti a gyermek életének kezdetét*”.²⁶

A „kályhától” távolodva, a nagyrészt racionális *politikai retorikában* érzelmekre ható elemek is fellelhetők. Azonban az így létrejött, esetenként ellentmondásos tény-vélemény elegyű jogi konstellációk a freudi pszichopatológia tanai szerint elfojtott éleplektani állapotot, jelen esetben egyoldalú véleményt tükröznek.²⁷ Példának okáért Dúró Dóra politikus 2018-as, magzati törvényjavaslata a magzati szívhang *kötelező* meghallgatására mint az állapotos nő *többletjogára* hivatkozott. És mivel az életfunkciókat köztes állapot nélkül vagy meghallgatják vagy nem, így a rendelet előírásának betartása – az objektív indoklás hitelét csökkentve – a javaslat egyoldalú kötelezettség jellegének ad teret.

A *közmédia* fegyveregyenlőségét célzó *de Gaulle*-i „háromharmados” szabálya mellett is megállapítható a jogalkotás legitimációjának igyekezete.²⁸ Az érzelmeket célzó egyoldalú érvelés instabil tényekre, sokszor könnyelmű véleményekre alapoz. Csupán egy példát említve, a közhirességek felszólalt *Schittl Eszter* – a Citizengo Nemzetközi Jogvédő Szervezet koordinátora – szerint „*egy anya sem bánta meg, hogy megszületett a gyermeke*”. Az ilyen és ehhez hasonló övön aluli „érvelés” véleményem szerint kollektív véleménybuborékot sző: a társadalmat indolenssé teszi a konszenzus iránti igényre – holott egy „mitológiai” kérdés eldöntése nem határozott pólusokat, hanem árnyalt kompromisszumot feltételez.²⁹

Összességében megállapítható, hogy az állami kommunikáció valamennyi szférában racionális háttérrel (is) rendelkezik, habár a jogalkotótól a médiumok felé haladva – az elvárásnak megfelelően – egyre inkább az emocionális érvek domborodnak ki. *Gilles Deleuze* francia filozófus szavaival élve azonban egy kérdés filozófiai (jelen esetben morális-erkölcsi) megválaszolásakor nem tartózkodunk ugyanazon a síkon.³⁰ Ennek következtében az elfogulatlan elemzés objektív – például a jogalkotói érdekeltséget bennfoglaló demográfia és alkotmányjogi – alapokon, de a „per urainak” akarata által határolva folytatható le.

Az emocionális politikai retorika mellett további véleményhajlító elem többek közt a feminizmus, amely a mindennapi életben felbukkanó „*kelsen-i igazságtalanság*” játékon ellensúlyoz. *Hans Kelsen* példája, miszerint két ugyanolyan kvalitással rendelkező hadvezér jelölt közül igazságtalan módon a magasabb, szerencsejavalakal megáldott egyén kerül kiválasztásra, analógiába vonható a férfi-női érvényesülés kiegyensúlyozatlanságával. És habár az alkotmányjog az emberi méltóságot, így az önrendelkezési jogot nemtől független jogalanyokra telepíti, a gyakorlat – *Repka Ágnes* szerint például a szintén jogszabályon alapuló bérpolitika területén – mégis disztíngvál. A feminizmus játékon *compensatio* alá veti ezen

²⁶ Belügyminisztérium, Országos Sajtószolgálat közlemény. 2022. szeptember 12. Az említett kutatásokat a közlemény nem nevesíti.

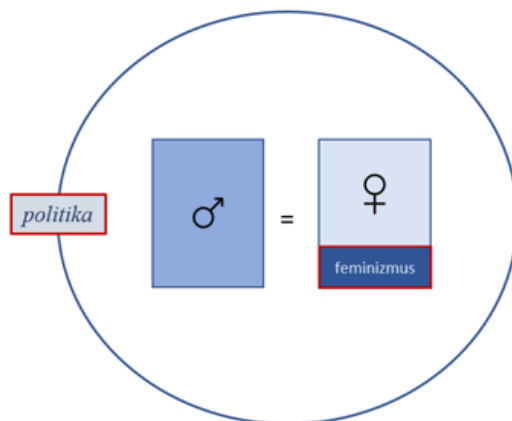
²⁷ FREUD, SIGMUND: a mindennapi élet pszichopatológiája. Gabo Könyvkiadó. Budapest, 2021. p. 150.

²⁸ SZICHERLE PATRIK-WESSENAUER VESZNA: *A média és a politika új viszonya Magyarországon*. Political Capital és Friedrich Ebert Stiftung. Budapest, 2017. p. 7.

²⁹ Dúró Dóra: Törvényjavaslat a terhesség-megszakítások jelentőségének érzékeltetése érdekében szükséges intézkedés bevezetéséről. H/1184. 2018.08.29.

³⁰ DELEUZE, GILLES: *Mi a filozófia?* Műcsarnok Nonprofit Kft. Budapest, 2013.

viszonyokat, érthető elfogultsága azonban óva int egy felelős abortuszpolitikában egyedüli forrásként való alkalmazásától.³¹

2.2. A terhességmegszakítás objektív megítélésének flegtáló elemei, avagy a gyakorlati „kelseni igazságtalanságot” kompenzáló feminizmus a szubjektív megítélésű politika színterében

III. Az abortusz rendelet alkotmányos megítélése

Egy kompromisszumkereső állóháború jogalkotó általi megtörése – jellemezte az abortusz szabályozást Lápossy Attila, az ELTE oktatója. A törekény *status quo* megtörése egyrészt – mint láttuk – társadalmi, másrészt alkotmányjogi reakciót von maga után, amely esetünkben a *legitim cél vizsgálatát*; a *jogalkotás körülményeit*, valamint az *alkotmány konform* kritériumának elemzését öleli át.³²

Az Alaptörvény II. cikke kimondja: „a magzat életét fogantatásától kezdve védelem illeti meg.” A szükségszerűen elfogult állam az állapotos nő önrendelkezési jogát – „valamely alkotmányos érték”, a magzat életéhez fűződő alkotmányos érdek szerint – az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdés által korlátozza. A korlátozás tehát alapjaiban *legitim célt szolgál*. Az emberi méltóságból levezetett önrendelkezési jog azonban alapjogi minőségű, így az Alaptörvény I. cikk (1) bekezdése szerint – országgyűlési és szakmai vitát feltételező – törvényi úton korlátozható. A magzati életfunkciók vizsgálatát célzó kitétel ennek ellenére előzetes egyeztetést nélkülözve, három nappal bejelentése után, a 29/2022 BM rendelet mellékleteként – és nem annak közvetlen normaszövegeként - jelent meg, ami az alkotmánybírósági kontrollt nagymértékben korlátozza.³³ Az így megállapított *közjogi érvénytelenség* mellett *normatív ellentmondásként* jelentkezik a biológiai tény, miszerint a magzati szívhang átlagosan a terhesség 6-7. hetében válik észlelhetővé³⁴ – ezáltal az 1992. évi LXXIX. magzati élet védelméről szóló törvény szabad alsó határa implicite korlátozottá vált. Másodsorban – amennyiben a szívhang meghallgatását pszichikai teherként értelmezzük – a lelki megrendülést

³¹ REPKA ÁGNES: *Nemi alapú diszkrimináció a magyar munkahelyeken*. Amnesty International Ltd. London, 2020. p. 7-8. – „...abban a pillanatban, hogy egy munkavállaló bejelenti, hogy várandós, a munkáltató úgy tekint rá, mint egy 'időzített bombára'.”

³² Dr. Lápossy Attila, ELTE Alkotmányjogi Tanszék oktató: ELSA Kerekasztal beszélgetés 2022. december 01. [10:38]. (forrás: <https://fb.watch/kdb1qhopfb/>)

³³ Dr. Lápossy Attila, ELTE Alkotmányjogi Tanszék oktató: ELSA Kerekasztal beszélgetés 2022. december 01. [26:24-27:22]. (forrás: <https://fb.watch/kdb1qhopfb/>) – „Hogy tudom megtámadni Alkotmánybíróságon? (...) Emiatt fontos a formája, hogyan történik a módosítás (...)”

³⁴ Szabó Patrik: Gyorselemzés az „abortusz-rendelet” alkotmányosságáról. Arsboni. Budapest, 2022. (<https://arsboni.hu/gyorselemzes-az-abortionus-rendelet-alkotmanyossagarol/>).

elkerülését kereső terhességmegszakítás végrehajtása „önnön farkába harap”: törvény által kerülendő súlyos válsághelyzetet fokozza – az Alaptörvény T) cikkének sérelmét előidézve.³⁵

A jogalkotás gyors lefolyása, az önrendelkezési jog korlátozásának – előző fejezetre alapozott – aránytalansága, illetve a jogforrási hierarchiát megtörő mellékleti szabályozás kijelenti: „*Nincs itt semmi látnivaló!*” Alkotmánybíróság elé – a 2012-ben megszűnő *actio popularis* hiányában – csupán közvetett bírói úton, illetve bírói határozat megtámadása útján kerülhet, illetve – Szabó Patrik olvasata szerint – az egy esetleges alkotmányjogi fórum előtti megjelenés esetén az intézményvédelem eszközeinek széles repertoárját biztosító keretek helybenhagyó határozatot, legfeljebb a status quo-hoz való visszatérést szorgalmaznak.³⁶ Mint látjuk, létezik nézet, amely a kérdéses melléklet megtámadásának ontológiai lehetőségét vitatja, és Szabó esetében olyan is, amely a már tevékeny normakontroll esetleges eredményeiben kételkedik.

Felmerülhet tehát a kérdés: van-e olyan pont, mikor az állam törvényszerű elfogultsága az önrendelkezés és magánélet szabadságát veszélyeztető paternalizmussá nő? Van-e határa a jog hatalmasságának?³⁷

IV. Igazságos jog, jogos igazságosság

Az ember természeténél fogva társas lény,³⁸ ösztönei sugallják: társadalomban élni jobb, mint azon kívül. Ezen ösztönök érvényesüléséhez – mivel az ember nem csak érző, hanem gondolkodó lény is – racionális megerősítés szükséges: azaz a társadalmi életet látszólag is vonzóbbá kell tenni, mint az azon kívüli létet. John Rawls szerint e hatás egy „jól berendezett társadalom” ősalapotát feltételezi, amelynek rendező elve az igazságosság.³⁹ Ebből logikusan következik, hogy az igazságtalanság az individuum társadalomtól való elszakadását vonja maga után. Kimondhatjuk például, hogy magyar társadalomtól való napjainkban tipikus asszociáció, a gazdasági, szociokulturális vagy földrajzi-történelmi tényezők motiválta kivándorlás is valamiféle igazságtalanságot feltételez. De mi pontosan az igazságtalanság, helyesebben: *mi az igazságosság?*

Platón szerint csak az igazságos ember lehet boldog, az igazságtalan boldogtalanságra rendeltetett. Így egyszerűen következhetne: az igazságosság nem más, mint társadalmi boldogság. Rawls szerint erről a boldogságról csupán az igényeit kielégítő egyén szintjén beszélhetünk. Azonban minden embert eltérő, gyakran egymást keresztező vágyak, motivációk mozgatnak: így a szükségképpen *racionális* (tervezhető) alapú igazságosság megbicsaklik, a gyakorlat utópiává „zülleszt” azt. A példa szerint a mások nélkülözésének hatására megélt káröröm az egyén boldogsága ellenére sem képezi kollektív igazságosság tárgyát.⁴⁰ Megállapíthatjuk tehát, hogy egy társadalmi demonstráció, az igazságérzet sérelme, *emocionális* alapon még nem bizonyít igazságtalanságot: e jelenség sokkal inkább az adott közösség intézményeiben leledzik.

A valóságban, ezen nézet szerint az igazságosság az emóciók (ösztönök) és tények (gondolkodás) összefonódása révén keletkezik. A *méltányos igazságosság* e meghatározása egy falanszter-szerű, hipotetikus állapot, ahol az emberek a szubjektív szemlélet híján olyan racionális elvekben állapodnak meg, amelyek pozitív vagy negatív bekövetkezte feltétlen emocionális elfogadást eredményez.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ Arisztotelész: Politika, III. 6. 1278 b

³⁹ TÓTH. J. ZOLTÁN: *Rawls Igazságosság Elmélete*. Jogelméleti Szemle. 2005/1. szám. pp. 2.

⁴⁰ RAWLS, JOHN: *A theory of justice*. The Belknap Press of Harvard University Press. Massachusetts, 1999. p. 27.

Az állítás tehát: a 29/2022 BM rendelet példája szerint, a magzati életfunkciók (szívhang) abortusz előtti meghallgatása (tényszerű követelés) az állapotos nő emocionális ösztöneit nem sérti. Tekintve a pártállástól független nézetet, miszerint az (egyébként szintén ösztön ellenes, de szükséges) abortusz lelki traumaként jelentkezik az állapotos nő pszichéjében, úgy a szívhang elvetéssel ellentétes célú meghallgatása emócionálisan nem igazolt, így a méltányos igazságosságot mellőzi.

Ennek elfogadásával azonban felmerülhet a kérdés: a jog mégis, hogy közvetíthet egy ilyen „fiaskót”? A jog nem maga az igazságosság: a jog több annál, mégis kevesebb. Több, hiszen az igazságosság kikényszeríthető tettenérése; és kevesebb, hiszen nem képes lefedni annak utópisztikus jellemét.

George Jellinek erkölcsre szabott példája alapján: ahogy a jog az erkölcs minimuma, úgy az igazságosság a jogalkotás alappillére. Így egy esetlegesen „igazságtalan” norma nem az alaki jog betegségét, csupán a jogalkotó tévedését, „igazságtalan” mérlegelését feltételezi.⁴¹

V. Vita az abortuszrendeletéről

Mint láttuk, a terhességmegszakítás megítélése látszólag befagyott emocionális feszültséget kelt az *érző emberben*, azonban a racionalitás jogi, gazdasági, demográfiai vagy épp pszichológiai diszciplínái – a *gondolkodó ember* elfogultságának időleges felolvasztásával, kellő nyitottság mellett – közelebb visznek egy esetleges konszenzus kialakításához. A globalizált – azaz a gazdaságilag, kulturálisan és technológiailag világian egységesülő – társadalom tagjaként nem mehetünk el szó nélkül a *global overpopulation*, azaz a globális túlnépesedés fogalma mellett. Való igaz, az 1800-as évek ipari forradalmától napjainkig a világ népességszáma nagyjából 800%-ban pozitívan oszcillált - illetve napjainkban is növekszik:⁴² ezzel veszélyeztetve a biodiverzitás, globális klímacélok vagy éppen a természeti erőforrás-háztartás szinten tartását.⁴³ Ennek fényében logikusnak tűnhet egy átfogó, globális „születésszabályozási program” a népességszámcsökkenés kívánalmával. Azonban a KSH adatai szerint 2087-re a globális népességszám jelen demográfiai környezetben „magától” is negatív irányt venne,⁴⁴ így kérdésként merülhet fel: valóban az terhességmegszakítás által közvetlenül befolyásolható születésszámmra kell helyoznunk a hangsúlyt? Drabancz Áron gazdasági elemző az *overpopulation* jelenségét a születésszám növekedése helyett a mortalitási mutatók kedvező alakulásában látja, ami a passzív korúak számának növekedésével, a teljes termékenységi arányszám csökkenésével és a hosszú távú reprodukciós készségek romlásával helyesebben a „globális előregedés” képét mutatja.⁴⁵ A fertilitási mutatók a korfán túl az adott társadalom fogamzásgátló kultúráján, családtervezési politikáján, a nők gazdasági függetlenségén, illetve a kor technológiai ellátottságán egyaránt nyugszanak,⁴⁶ amely erőforrások homogén eloszlása – véleményem szerint - az eltérő vallási, kulturális, gazdasági és geopolitikai adottságok révén kiegyenlítettlen, ennek fényében kijelenthetjük: két ugyanolyan demográfiai háttér nem létezik. Mint látjuk, a túlnépesedés és előregedés jelenségeinek párhuzama – a népességalakulás jövőbeli oszcillációs fordulata - bizonytalanságot hagy a globális születésszámok alakítása terén: globális növelése, vagy épp csökkentése kívánatos ezen értékeknek?

⁴¹ JELLINEK, GEORG: *Die sozioethische Bedeutung von Recht -Unrecht und Strafe*. Verlag von O. Häring. Berlin, 1908. p. 45.

⁴² World Population Clock (forrás: <https://www.worldometers.info/world-population/>)

⁴³ PIMENTEL, DAVID: *World overpopulation*. Singer Science – Business Media. Berlin, 2012. p. 151.

⁴⁴ Központi Statisztikai Hivatal: *A világ népessége régiók szerint, 1950-2100* (forrás: https://www.ksh.hu/interaktiv/grafikonok/vilag_nepessege.html)

⁴⁵ DRABANCZ ÁRON: *A globális népességnövekedés mozgatórugói és a várható jövőbeli folyamatok*. In: Európai Tükör. 2020. IV. szám pp. 8.

⁴⁶ Uo.

Habár a Föld eltartókéességéhez való igazodás nemzetközi irányelvek által elviekben kijelölhető, ezek organikus kivitelezése – a nagyfokú demográfiai heterogenitás végett – mégis az állami szubszidiaritásra támaszkodna, amely a *globális* családtervezés (két ember döntésén alapuló) legfelsőbb, a közösség legalsóbb szintjéből,⁴⁷ azaz a családból családpolitikája révén építkezik.

Magyarország *demográfiáját* tekintve a természetes fogyás – azaz a születések halálozástól való elmaradása – 1981 óta népességsökkenést eredményez. 2022. január 1-én például 41 ezer fővel kevesebben éltek Magyarországon, mint egy évvel korábban.⁴⁸ E számok ismeretében indokoltnak tűnhet az abortuszok számának redukcója, a szívhang meghallgatásának előírása – elvégre a 2013 és 2019 közötti, hasonló szabályozáson alapuló észak-macedóniai példa igazolta a demográfiai javulást.⁴⁹ Nagy Beáta klinikai szakpszichológus szerint az életjelek megfigyelése a már döntésükben determinált magyar nők 2-3% esetén vezetne a magzat megtartásához: azaz 100 abortuszra „ítélt” magzataból 2-3 világrajövele érhető el ilyen módon.⁵⁰ Ennek fényében a szabályozás *kvantitatív* sikere töretlen, de hogyan értékelhetők a *kvalitatív* mutatók?

Minőségi mutatók alatt a *Laky Dezső* által meghatározott „fajegészség” helyett esetünkben szerencsésebb az engedélyeztetési eljárás rostáján megakadt vagy magukat „átgyömöszölő” nők és (előbbi esetben) születendő gyermekük *mentálhigiénias állapotát* vizsgálni.⁵¹ Az abortusz traumatizáló hatása egyik oldalon sem vitatott, azonban ennek pszichés értékelése eltérő. A 'pro life' disputáció úgy véli, a szívhang meghallgatásából eredő élelektani állapot sértetlensége feláldozható a súlyosabb pszichés következményekkel (*post abortion stress syndrome*) járó abortusz ellenében – így az eljárás pszichológiailag igazolt. Ez azonban figyelmen kívül hagyja az eljárás járulékos jellegét: egyrésről, hogy az abortuszt – mint fentebb láttuk – az esetek 97-98%-ban a szívhang meghallgatása mellett is végrehajtják – a traumák logikusan következő kumulációját előidézve. Másrésről – a fennmaradó 2-3% esetében – számos szerző bizonyítja a nemkívánt terhesség kihordásának a magzatra is gyakorolt káros, fiziológiás és pszichikai következményeit. Egy longitudinális kutatás, a *California Turnaway Study* például a nemkívánt gyermekek fejlődési rendellenességeire – expresszív beszédfejlődési, kötődési és motorikus zavarokra – mutat rá, amely pszichés síkon archaikus bűnösségérzéssel társul.⁵² Ráadásul mindezen hatások alól transzgenerációs áthagyományozódás útján a gyermek későbbi lemenői sem mentesülnek.⁵³

A *kánonjog* világi álláspontja az életet olyan értéknek tartja, „melyet minden ember be tud fogadni csupán az értelem fényével is”.⁵⁴ Ebből kifolyólag a magzat életének védelmét határozottan az anya önrendelkezési joga elé sorolják. Azonban a hittételek emocionális (transzcendens) alapú érvényesülése okán a korábbi méltányos igazságosság fogalmával diszkomfortosak: egy orvosilag igazoltan súlyos fogyatékossgban szenvedő magzat világrajövetelét épp úgy támogatja, mint egy egészségesét. E koncepció az anya-magzat

⁴⁷ Arisztotelész: Politika, I. 9.

⁴⁸ GERSE JÓZSEF-KORMOS ZOLTÁN-KURUCZ LAJOS et al.: *Magyarország számokban, 2021*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 2022. p. 30.

⁴⁹ lsd. Schittl Eszter, Citizengo Nemzetközi Jogvédő Szervezet koordinátora (nyilatkozat)

⁵⁰ Dr. Nagy Beáta, klinikai szakpszichológus: ELSA Kerekasztal beszélgetés 2022. december 01. [17:28]. (forrás: <https://fb.watch/kdbIqhpfb/>)

⁵¹ LAKY DEZSŐ: *Népesedéspolitika*. Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1933. p. 63.

⁵² A Ludwig Janus által megfogalmazott 'archaikus bűnösségérzetet' Orvos Tóth-Noémi a következőképpen jellemzi: „Bennük a szülők bizonytalansága úgy rögzül, hogy ők nem jók, vagy hiba van bennük, hiszen még a saját szüleik is meg akartak válni tőlük.”

⁵³ ORVOS-TÓTH NOÉMI: *Örökölt sors – Családi sebek és a gyógyulás útjai*. Kulcslyuk Kiadó. Budapest, 2018 p. 119-120.F

⁵⁴ II. János Pál pápa *Evangelium vitae* kezdetű enciklikája EV 101.

érdekellentétet látszólag feloldja, a döntést azonban – mint azt a Binder-ügy „aktív eutanáziája” is tanúsítja – sokszor még ellentmondásosabb „jogintézmények” felé hárítja.⁵⁵

A *jogi feminizmus* képviselői a férfi-női jogegyenlőség mellett kiállva a gyermekvállalást már elsősorban nem morális dilemmaként, sokkal inkább testpolitikai szempontok mentén értékeli,⁵⁶ álláspontjuk szerint az első trimeszterben egyszerűen elégnek kell lennie: „*Nem akarom!*”.⁵⁷ Mindenképpen önmérsékletre int azonban a tág normaalkotással járó visszaélések veszélye,⁵⁸ illetve a magzatvédelmi törvény rendelkezése, miszerint „*a terhességmegszakítás nem a családtervezés (...) eszköze*”.

Az egyenlőtlenség sérelmének alkotmányos alapokon való megítélése nem lehetséges, hiszen a jog nemtől független, önrendelkezési jogát gyakorló jogalannyal áll szemben. Ezen elvárás azonban – mint azt Repka Ágnes példája közvetítette – az esetenként disztópikus gyakorlat leronthatja: a női szervezet szülésre irányuló képessége feltétlen alanyi kvalifikációval bír.

Így az önrendelkezési jog nemi alapú csorbulása és az állam életvédelmi kötelezettsége konfrontációs arányainak felméréséhez szigorúan hipotetikusan kérdezhetjük: amennyiben a férfi test – a nőihez hasonlóan – képes lenne a magzat kihordására, úgy előnyt élvezne-e a '*pro choice*' álláspont? E kérdést az életszerűség medrébe terelve *Judith Javris Thomson* összefoglalt példája hívható elő. A Zenerajongók Egyesülete elrabol egy férfit, aki egy kórházban magához térve észleli, hogy keringése már össze van kapcsolva egy súlyosan beteg, híres hegedűművész keringésével. A kórház vezetői megnyugtatták, 9 hónap elteltével ismét visszatérhet otthonába, addig azonban – a zenész életének fenntartásáért – szorosan a beteg hegedűművész mellett kell, hogy maradjon. Kérdés tehát: *kérheti-e az elrabolt férfi a hegedűművésszel való összeköttetés megszakítását, ha ezzel tudvalevőleg a művész halálát okozza?*⁵⁹

VI. Szabad vagy szabados? A svéd modell

Az elmúlt 20 év progressziója az abortusz globális szabályozását az emberi jogok felértékelődésével párhuzamosan egyre inkább liberális irányba tolta. E felhozatalból emelkedik ki a svéd modell, amely - a terhesség 18. hete előtt abortuszt hozzájárulás nélkül engedélyezve – mind eljárási, mind dogmatikai szinten az önrendelkezési jogérvényesülés „húzóágazatának” tekinthető. Az évi 30-38 ezer abortusz ellenére azonban a svéd *népességszám* növekszik, az *öregedési index* mérsékelt képet mutat, így felmerülhet a kérdés: a magyar művi beavatkozások évi 0,7-1,6 ezrelékkal alacsonyabb értéke mégis miért eredményezi az előbbi értékek inverzét?⁶⁰

Praesumptio iuris vélelmezzük, hogy a toleráns svéd jogszabályi keretek indokolatlanná teszik a „*Poland affair*”-hoz hasonló abortusz turizmust, mikoris a lengyel Demokrata Párt 1989-es győzelmét követően, az egyre szigorodó hazai abortuszpolitikát megkerülvén lengyel

⁵⁵ Binder-ügy: Az eutanázia büntetőjogi és orvosi jogi aspektusai (forrás: <https://jogaszvilag.hu/szakma/az-eutanazia-buntetojogi-es-orvosi-jogi-aspektusai/>)

⁵⁶ SEBESTYÉN ANDREA: *Az abortusztól és a jogi feminizmusról – Az „abortusz-tanácsadás” és az „abortuszturizmus” esete Magyarországon.* In: Állam- és Jogtudomány. 2018. LIX. évfolyam 1. szám. pp. 93-110.

⁵⁷ Antoni Rita, A Nőkért Egyesület elnöke: ELSA Kerekasztal beszélgetés 2022. december 01. [41:54]. (forrás: <https://fb.watch/kdbIqhopfb/>)

⁵⁸ Dr. Láposy Attila, ELTE Alkotmányjogi Tanszék oktató: ELSA Kerekasztal beszélgetés 2022. december 01. [39:00]. (forrás: <https://fb.watch/kdbIqhopfb/>)

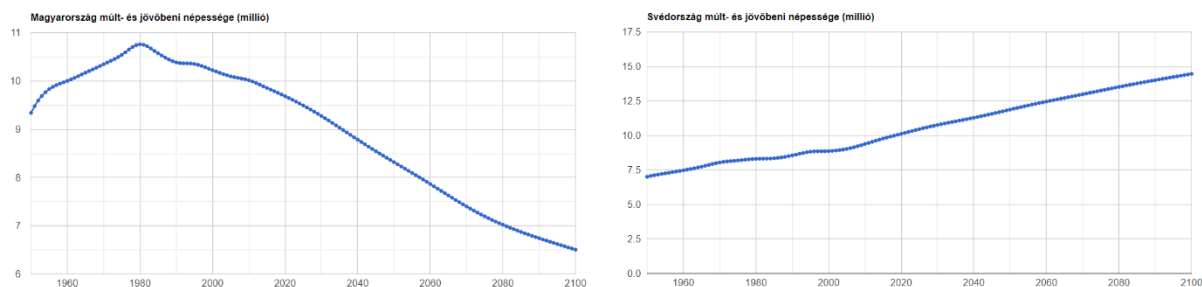
⁵⁹ THOMSON, JUDITH JAVRIS: *A Defense of Abortion.* in: *Biomedical Ethics and the Law.* In: James M. Humber and Robert Almeder (szerk.). Plenum Press. New York, 1979. p. 57–72.

⁶⁰ Központi Statisztikai Hivatal: A népesség korcsoportok szerint 22.1.3.2. (forrás: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0053.html)

nők tömegei hagyták el az országot magzatelhajtás céljából – az 1995 és 1997 közötti bírósági anyagok tanúsága szerint nem ritkán ügynökségek segítségével.⁶¹ Ennek fényében az arányaiban kisebb számú törvényes magyar beavatkozások a látencia kérdését vetik fel. Való igaz, az abortuszt szigorító 1992. évi LXXIX. törvényt követően, a legális beavatkozások 20%-os csökkenése ellenére kilenc hónap elteltével a születések száma továbbra is stagnált.⁶²

Ennek oka – a gyermekvállalási kedvre ható, eltérő gazdasági mutatók mellett – a *néplélekben* leledzik. Savigny a német romantika hatására a törvények leképeződését a társadalom lelkületében látta: a szokásjog lerontó vagy megerősítő jellegét gyakorlatilag „kifordította”, így a teoretikus, de induktív jogszabályi értékelést lehetővé téve.⁶³

E svéd és magyar néplélekbeli különbségek – és az állapotos nő látens eljárása – leginkább a méltányos igazságosságra való törekvés igényében érhető tetten. Példának okáért az akkor még kevésbé megengedő, 1966-os svéd jogszabályi környezet az abortusz végrehajtását többek közt az állapotos nő *kirívó gyengeségének* vagy *betegségének* feltételeihez kötötte, amely tág megfogalmazás a gyakorlatban is észlelhető módon teret nyitott az orvos erkölcsi értékelésének. A svéd felismerés és e visszaélés kizárása (1975) ellenére a magyar viszonyok mind törvényi („*testi vagy lelki megrendülés*”), mind rendeleti szinten („*magzati életfunkciók*”) hagynak hasonló organikus réseket, amiket a magyar családcentrikus értelmezés gyakran az állapotos nő stigmatizálásával tölt ki.⁶⁴ A jogszabályok ily módon történő *szabados* „finomhangolása” – abortuszturizmusnak lehetőséget nyújtó volta mellett – nem találkozunk a *szabad* méltányossággal: a stigmatizáció okozta gyermekvállalási kedvetlenség ily módon aláássa egy sikeres abortusz politika kialakításának lehetőségét.

6.1. A népességszám várható alakulása 2100-ig. A „szabados” magyar (balra) és a „szabad” svéd (jobbra) törvényi környezet szemlélteti az abortusz szabályozás elemeinek (hosszaférhetőség, időtartam, engedélyezés feltételei) néplélek szerinti harmóniájának fontosságát. (forrás: Population.City)

⁶¹ NOWICKA, WANDA: *Struggles for and against legal abortion in Poland*. In: Barbara Klugman – Debbie Budlender (szerk.): *Advocating for Abortion Access: Eleven Country Studies*. University of the Witwatersrand. Johannesburg, 2000. p. 225-227.

⁶² JOBBÁGYI GÁBOR: *Orvosi jog: Hippokratésztől a klónozásig*. Szent István Társulat. Budapest, 2008. p. 131.

⁶³ KUTNER, LUIS: *Legal Philosophers: Savigny: German Lawgiver*. Marquette Law Review. Marquette, 1972. Article 5. Vol. 55. p. 284.

⁶⁴ Dr. Nagy Beáta, klinikai szakpszichológus: ELSA Kerekasztal beszélgetés 2022. december 01. [54:00]. (forrás: <https://fb.watch/kdbIqhpfb/>)

VII. Konklúzió

Mint láttuk, az állam életvédelmi kötelezettségének önrendelkezési joggal való ütköztetése, a terhességmegszakítás liberalizációs skálán való mozgatása széles oszcillációt járt be a történelem folyamán: azonban sem a Ratkó-korszak szigora, sem az azt követő, folyamatosan csökkenő szocialista tolerancia nem hozott állami megnyugvást: oly annyira, hogy az állam – olykor racionális köntösbe bújtatott – erős emocionális motivációja végül a méltányos igazságosság – mint a jogalkotás alappillére – elhanyagolásában jelentkezett. *Valóban illiberális pályára lépett ezzel a magyar abortusz politika?* A szabályozás céljának legitimitása ellenére a módosítás rendeleti mellékletként való megjelenése, az alkotmánybírósági kontroll kizárásának lehetősége, a tág fogalmi rések szabados kezelése, a jogszabály megalkotásának rövid ideje „megbúvó jogalkotásra” vall: az Alaptörvény I. cikk (3) szerint parlamenti vitát, szakbizottsági egyeztetést követő törvényi jogalkotást kíván – így e szempontok mentén a *rendelet illiberális volta igazolható*.

Az állam következetes pártfoglalása mellett ínség mutatkozik továbbá a célzott szexuális edukációra, a fogamzásgátlás költségeinek állami finanszírozására, illetve a sérülékeny csoportok monitorozására: Új-Zélandon például az abortuszon átesett nő 24 hónapon keresztül ingyenes, reverzibilis fogamzásgátló készítményeket vehet igénybe.⁶⁵ A sokrétű *pro life, pro choice* feszültség egy ponton garantáltan megtörik: *az abortusz kérdéskörének leghatékonyabb kezelése annak ontológiai kizárása, a nem kívánt terhességek megelőzése*.

⁶⁵ Dr. Nagy Beáta, klinikai szakpszichológus: ELSA Kerekasztal beszélgetés 2022. december 01. [1:26:00]. (forrás: <https://fb.watch/kdbIqhpfb/>)

Irodalomjegyzékⁱ

- DELEUZE, GILLES: *Mi a filozófia?* Műcsarnok Nonprofit Kft. Budapest, 2013.
- DRABANCZ ÁRON: *A globális népességnövekedés mozgatórugói és a várható jövőbeli folyamatok.* In: Európai Tükör. 2020. IV. szám pp. 8.
- FARKAS ZITA: *Az abortusz szigorítása, mint nemzeti „emancipáció”.* Társadalmi Nemek Tudománya. 2. évf., 2.sz. Szeged, 2012. p. 113-131.
- FREUD, SIGMUND: *A mindennapi élet pszichopatológiája.* Gabo Könyvkiadó. Budapest, 2021. p.
- GERSE JÓZSEF-KORMOS ZOLTÁN -KURUCZ LAJOS et al.: *Magyarország számokban, 2021.* Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 2022. p. 30.
- GREBELYNÉ KISS EVELIN: *Az abortusz törvényi szabályozása és megítélése napjainkban.* In: Polgári Szemle. 14. évf., 1-3. szám. 2018. pp. 410-417.
- JELLINEK, GEORG: *Die soziolethische Bedeutung von Recht -Unrecht und Strafe.* Verlag von O. Häring. Berlin, 1908. p. 45.
- JOBÁGYI GÁBOR: *Orvosi jog: Hippokratésztől a klónozásig.* Szent István Társulat. Budapest, 2008. p. 131.)
- KANTAROWICZ, HERMANN: *Der Kampf um die Rechtswissenschaft.* Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. Heidelberg, 1906. p. 27.
- KIS JÁNOS: *Az Alkotmánybíróság az élethez való jogról.* In: Jogtudományi Közöny. Budapest, 1992. p. 128-132.
- KOVÁCS JÓZSEF: *A modern orvosi etika alapjai. Bevezetés a bioetikába.* Medicina Kiadó. Budapest 2006.
- KUTNER, LUIS: Legal Philosophers: Savigny: German Lawgiver. Marquette Law Review. Marquette, 1972. Article 5. Vol. 55. p. 284.
- LADER, LAWRENCE: *Abortion.* Indianapolis. Kansas City, 1966. p. 1.
- LAKY DEZSŐ: *Népesséspolitikai.* Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1933. p. 63.
- LANDI BALÁZS: *Emberkép, magatartásmérték, felelősség.* Iustum Aequum Salutare. Budapest, 2016. p. 54.
- NOWICKA, WANDA: *Struggles for and against legal abortion in Poland.* In: Barbara Klugman – Debbie Budlender (szerk.): *Advocating for Abortion Access: Eleven Country Studies.* University of the Witwatersrand. Johannesburg, 2000. p. 225-227.
- ORVOS-TÓTH NOÉMI: *Örökölt sors – Családi sebek és a gyógyulás útjai.* Kulcslyuk Kiadó. Budapest, 2018 p.
- PIMENTEL, DAVID: *World overpopulation.* Singer Science – Business Media. Berlin, 2012. p. 151.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ: *A Ratkó-korszak.* In: Korfa KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 2013 március; XIII. évfolyam 1. szám. pp. 1-4.
- RAWLS, JOHN: *A theory of justice.* The Belknap Press of Harvard University Press. Massachusetts, 1999. p. 27.
- REPKA ÁGNES: *Nemi alapú diszkrimináció a magyar munkahelyeken.* Amnesty International Ltd. London, 2020. p. 7-8
- SEBESTYÉN ANDREA: *Az abortuszról és a jogi feminizmusról – Az „abortusz-tanácsadás” és az „abortuszturizmus” esete Magyarországon.* In: Állam- és Jogtudomány. 2018. LIX. évfolyam 1. szám. pp. 93-110.
- SZICHERLE PATRIK-WESSENAUER VESZNA: *A média és a politika új viszonya Magyarországon.* Political Capital és Friedrich Ebert Stiftung. Budapest, 2017. p.7.
- TARI GERGELY: *Létezik-e passzív eutanázia Magyarországon -és máshol? SZTElozókia.* Szeged, 2018. p.142
- THOMSON, JUDITH JARVIS: *A Defense of Abortion.* in: *Biomedical Ethics and the Law.* In: James M. Humber and Robert Almeder (szerk.). Plenum Press. New York, 1979. p. 57–72.

TÓTH ESZTER ZSÓFIA: *Abortusz a Kádár-korszakban – A terhességmegelőző módszerek átalakulásának évtizedei*. Mediaworks. Budapest, 2022. p. 69.

TÓTH. J. ZOLTÁN: *Rawl Igazságosság Elmélete*. Jogelméleti Szemle. Budapest, 2005. p. 2.

VÉRTESSY LÁSZLÓ: *Asszonyoknak szülni kötelesség, lánynak szülni dicsőség? – A demográfia jogi és gazdasági összefüggései*. In: Deli Gergely (szerk.) *Ésszel az észszerűtlenségben*. Alapjogokért Központ. Budapest, 2021. p. 40.

WITESZ, TOMASZ: *Abortions in Russia before and after the fall of the Soviet Union*. Miscellanae Geographica, Warsaw University. Varsó, 2004. p. 218.

ⁱ Az internetes források ellenőrzésének utolsó dátuma: 2023. május 03.